

Øystein Ellefsen Sjøli

Norske brennerier og Wehrmacht

En studie av norske brenneriers kollaborasjon med Wehrmacht

Masteroppgave i Lektorutdanning i historie

Veileder: Mats Ingulstad

Mai 2024

Øystein Ellefsen Sjøli

Norske brennerier og Wehrmacht

En studie av norske brenneriers kollaborasjon med Wehrmacht

Masteroppgave i Lektorutdanning i historie
Veileder: Mats Ingulstad
Mai 2024

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for moderne samfunnshistorie

Kunnskap for en bedre verden

Sammendrag

Masteroppgaven «Norske brennerier og Wehrmacht: En studie av norske brenneriers kollaborasjon med Wehrmacht» presenterer et nytt perspektiv på hvordan norske brennerier forholdte seg til okkupasjonsmakten og hvordan Wehrmacht gikk frem for å utnytte deres produksjonskapasitet. Studiet omhandler en analyse av arkivmateriale som belyser 13 av totalt 23 brennerier, og gir derav en hovedtendens for hvordan bransjen reagerte på råvaremangel, ideologisk påvirkning, økonomiske utfordringer og tyske tilnærminger. Mangelen på de produksjonskritiske varene la press på brenneriene, hvor de fleste fikk en presset økonomi, som gjorde at kollaborasjon med Wehrmacht åpnet en mulighet for økonomisk profitt. De ulike valgene og produksjonsmetodene er noe oppgaven redegjør for, og trekker frem eksempler fra både brennerienes egne arkiv og arkiv fra bedriftsorganisasjoner, som sammen skaper et helhetlig bilde.

Hovedtendensen fortjener utdypende informasjon og eksempler, hvilket næranalysen av Stange brenneri og Romedal brenneri sørger for. Sentrale personer og deres ideologiske overbevisning, brenneriets økonomiske situasjon og produksjonsmetoder varierer, samtidig som det reises et spørsmål om Romedal var offer for en ufrivillig rekvirering eller ikke. Oppgaven utfordrer jubileumsbøkene fra brennerienes bedriftshistorie, hvor de fleste prioriterer den stolte historien, og utelater viktige aspekter av produksjonen under krigen. Ulike kollaborasjonsbegrep utdyper bransjens hovedtrekk ytterligere, og fungerer forklarende i flere tilfeller. Oppgavens analyse viser hvordan brennerienes grader av kollaborasjon, og hvordan Wehrmacht gikk frem for å utnytte brennerienes produksjonskapasitet.

Abstract

The master's thesis "Norwegian distilleries and Wehrmacht: A study of Norwegian distilleries' collaboration with the Wehrmacht" presents a new perspective on how Norwegian distilleries related to the occupying power and how the Wehrmacht went about exploiting their production capacity. The study deals with an analysis of archive material that illuminates 13 out of a total of 23 distilleries, and therefore provides a main trend for how the industry reacted to raw material shortages, ideological influence, economic difficulties, and German approaches. The lack of the production-critical goods put pressure on the distilleries, where most of them had a depressed economy, which meant that collaboration with the Wehrmacht opened an opportunity for financial profit. The various choices and production methods are something the thesis explains and brings out examples from both the distilleries' own archives and archives from business organizations, which together create an overall picture.

The main trend deserves in-depth information and examples, which the close analysis of Stange distillery and Romedal distillery provides. Key figures and their ideological beliefs, the distillery's financial situation and production methods vary, while at the same time a question is raised as to whether Romedal was the victim of an involuntary requisition or not. The assignment challenges the jubilee books from the distilleries' corporate history, where most prioritize the proud history, and omit important aspects of production during the war. Various collaboration terms further elaborate the industry's main features and serve as an explanation in several cases. The paper's analysis shows how the distilleries' degrees of collaboration, and how the Wehrmacht went about exploiting the distilleries' production capacity

Forord

Fem års lektorstudie i historie er ved veis ende, og kulminerer i denne oppgaven om norske brennerier og Wehrmacht. Jeg anser meg selv som privilegert som har fått muligheten til å gjøre et dypdykk i såpass mange arkiver, for så å prøve å sette de i sammenheng med Wehrmachts utnyttelse av brenneriene. Det har på mange måter vært krevende, og antallet arkiver har tidvis vært overveldende. Dagene ved Statsarkivet på Hamar la grunnlag for mange av synspunktene som jeg trekker frem i oppgaven, samt arkivmaterialet fra Mjøsmuseet som jeg var så heldig å få tilgang til. Oppgaven har vært en modningsprosess og gitt meg et utvidet blikk på bedriftshistorie, okkupasjonshistorie, ernæringspolitikk, kollaborasjon og erkjennelsen av den. Oppgaven har på mange måter vært en reise, hvor jeg opptil flere ganger underveis har vært rådvill og undrende over hva jeg holder på med. Ved slutten av oppgaven gir dette endelig mening.

Først og fremst vil jeg takke min veileder, Mats Ingulstad. Tusen takk for alle veiledningene, endringsforslag og trivelige samtaler. Det er takket være deg at jeg i det hele tatt valgte dette temaet og problemstillingen, da jeg nok heller fremsto som en forvirret student da jeg oppsøkte deg for råd i fjor vår. Du har gitt meg motivasjon og gode veiledninger gjennom hele året, og din genuine interesse for mine funn har betydd mye for mitt arbeid. Jeg vil også rette en takk til Cæcilie Stang ved Statsarkivet på Hamar, som hjalp meg med å finne frem i arkivet, og bidro med synspunkter og diskusjon om hvilke arkivmaterialer som burde undersøkes.

Videre vil jeg takke min kjære kone, Solveig, som har vært en stor trøst ved mine frustrasjoner over oppgaven, og delt mine gleder ved viktige funn. Du har motivert meg i mine sene kvelder med arbeid med oppgaven, og holdt positiviteten oppe til enhver tid. Jeg vil samtidig rette en takk til mine to døtre, Lykke og Rose, som i seg selv har vært en stor motivasjon for å skape et best mulig produkt.

Til slutt vil jeg dedikere noen ord til min pappa, som gikk bort i februar 2022. Du har gjennom hele min oppvekst bidratt til min interesse for historie, og forkynt æren ved å levere et best mulig produkt. Takk for alt du har lært meg.

Trondheim 15.05.2024

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	i
Abstract	ii
Forord	iii
Forkortelser	vii
Kapittel 1: Introduksjon	1
1.1 Problemstilling og forskningsspørsmål.....	2
1.2 Avgrensninger	2
1.3 Metode og kilder.....	3
1.4 Historiografi.....	4
1.5 Begreper	10
1.6 Historiedidaktisk perspektiv.....	12
1.7 Oppgavens struktur	13
Kapittel 2: Bakgrunnskapittel	15
2.1 Rasjonering, potetmangel og spritproduksjon	15
2.2 Okkupantens behov.....	19
2.3 Okkupasjonsmaktens planer.....	22
2.4 Okkupasjonsmaktens rettigheter	26
2.5 Brenneribransjen sett under ett.....	27
2.6 Samlet vurdering	34
Kapittel 3: Stange brenneri og Frøforretning	35
3.1 Inngang til samarbeid	35
3.2 Tyskernes bruk av brenneriet	38
3.3 Typer produksjon.....	41
3.4 Sentrale personer og ideologi	41
3.5 Økonomiske endringer	45
3.6 Konklusjon.....	47
Kapittel 4: Romedal Brenneri	49
4.1 Inngang til samarbeid	49
4.2 Tyskernes beslagleggelse av brenneriet.....	52
4.3 Typer produksjon.....	57
4.4 Sentrale personer	59
4.5 Økonomiske utfordringer	62
4.6 Konklusjon.....	63
Kapittel 5: Konklusjon	67
Arkivkilder	73

Trykte kilder	74
Sekundærkilder	75

Forkortelser

HVD – Heeresverpflegungsdienststelle Oslo

NOPO – Norske Potetindustrier

RK – Reichskommissariat Norwegen

Kapittel 1: Introduksjon

«Da styremedlem Olav Melbye er anmeldt som medlem av Nasjonal Samling går han ut som styremedlem i brenneriet. Første varamann Asbjørn Hagen Bergseng er også anholdt som medlem av Nasjonal Samling.»¹

Sitatet er fra Stange Brenneris styreprotokoll fra det første styremøtet etter krigens slutt, og viser den nazistiske ideologiens tilstedeværelse i brenneriets styre. Tema for denne oppgaven omhandler i hovedsak hvordan brenneribransjen ble påvirket av andre verdenskrig og hvordan okkupasjonsmakten brukte ulike brennerier, med en dypere analyse av Stange brenneri og frøforretning og Romedal brenneri. Tema er derfor sammensatt av flere underliggende tema, blant annet brenneridrift, jordbruksøkonomi, kollaborasjon, tyske rekvireringer og utnyttelse av norsk matforråd. Hver for seg er disse deltemaene blitt belyst i ulike forskningsoppgaver og litteratur, men det er svært lite som er satt i sammenheng med brenneridriften under andre verdenskrig.

Det har blitt gjennomgått en rekke ulike jubileumsbøker og annen litteratur knyttet til norske brennerier, og det er en viss konsensus vedrørende driften under andre verdenskrig.² Ut fra disse kildene virker det som at driften ved de aller fleste brenneriene ble satt på vent i okkupasjonstiden, med unntak av mindre produksjoner av potetmel, syltetøy, vedsalg og andre artikler. Dette narrative vil utfordres i oppgaven, ved å se til ulike former for produksjon og kontakt med okkupasjonsmakten. Oppgaven vil derfor undersøke ulike spritprodusenters produksjon og virksomhet under andre verdenskrig. Videre vil dette danne et grunnlag for å kunne si noe om bransjens hovedtrekk, samt å se til forskjeller innad i bransjen i krigsårene. Deretter vil det bli foretatt en nærmere analyse av to utvalgte brennerier, for å kunne gi en bredere forklaring av to brennerier som kan sies å presentere hovedtendensen i bransjen. Aspekter som vil trekkes frem i denne sammenheng er kontakt og samarbeid med okkupasjonsmakten, typer produksjon, ideologiske perspektiver både hos enkeltpersoner og generelt ved brenneriene, samt økonomiske endringer. Sammen vil disse

¹ Statsarkivet på Hamar, Atlungstad Brænderi, ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 5. juni 1945. Atlungstad brænderi er heretter forkortet til SAH-ARK-104

² Alm 1985, Grue 2021, Haugstøl 1954, Lillevold 1955, Møller 2013, Rustad 1946, Stang 2000, Tollersrud 1958

skape en forklaring av hvorfor ulike valg ble tatt, sett i lys av påvirkende faktorer som vareknapphet, ideologisk påvirkning og økonomisk overlevelse.

Tyskernes operasjonelle planer og tilstedeværelse i Norge er naturlig nok et vesentlig undertema for oppgaven, med underliggende rekvireringer, ernæringsplaner og kollaborasjon med norske bedrifter. Disse temaene vil være gjennomgående for oppgaven, og vil på hver sin måte belyse de ulike aspektene som trekkes frem. Tyskernes store uttak av poteter og de norske avlingene av poteter er redegjort for i ulik litteratur tidligere, men er ikke satt i sammenheng med jordbruksbrenneriene.

1.1 Problemstilling og forskningsspørsmål

Problemstillingen for oppgaven vil være:

Hvordan gikk Wehrmacht frem for å utnytte produksjonskapasiteten i norske brennerier?

Herav vil det være flere underliggende forskningsspørsmål som vil være relevante å undersøke. Disse er med på å belyse problemstillingen, samtidig som de bidrar til struktur og en rød tråd i oppgaven. Jeg har begrenset forskningsspørsmålene til følgende tre;

1: Hvilke virkemidler ble benyttet?

2: Hvilke aktører tok del i prosessene?

3: Hvilke resultater ble oppnådd?

1.2 Avgrensninger

Spritprodusentene er begrenset til jordbruksbrennerier, hvor produksjonen primært besto av spritproduksjon basert på poteter, kanskje mest kjent som viktig ingrediens i akevitt. Det er foretatt en geografisk begrensnings i oppgaven, hvorav denne for brenneribransjen omhandler området rundt Mjøsa, nærmere bestemt Hamar, Gjøvik og omegn. Den geografiske begrensningen begrunnes med at det er i dette området produksjonen av potetsprit var størst, med relativt høy tetthet av brennerier, hvilket kan gi en bredde i resultatet, og belyse ulike valg og metoder i perioden.

Ettersom oppgaven undersøker tyskerne bruk av norske brennerier, vil oppgaven omhandle perioden Norge var en del av andre verdenskrig. Perioden begrenses derfor til hovedsakelig 9. april 1940 til 8. mai 1945, som markerer andre verdenskrig i Norge.

Begrunnelsen for at Stange brenneri og Romedal brenneri er de to utvalgte brenneriene, er todelt. For det første ligger de to brenneriene sentralt i Mjøsregionen som hadde den største tettheten av jordbruksbrennerier, og et område som på mange måter representerte potetspritindustrien, som gjør de to brenneriene representativ for bransjen.³ For det andre har jeg etter å ha gjennomgått arkivmateriale fra en rekke ulike brennerier,⁴ og ut ifra disse valgt de to på grunn av bredden i materiale, hvor det ellers er lite overlevende kildemateriale fra de fleste brenneriene som omhandler okkupasjonen.

1.3 Metode og kilder

Oppgaven er en studie av hvordan okkupasjonsmakten utnyttet brenneriene til sin fordel, og det vil bli gjort en nærmere analyse av hvordan Stange brenneri og Romedal brenneri ble brukt for å skaffe forsyninger til Wehrmacht. For å kunne belyse problemstillingen på best mulig måte, er det gjort valg av aspekter som redegjøres og nyanseres. Blant disse er inngangen til samarbeidet mellom brenneriene og Wehrmacht, og hvordan Wehrmacht brukte brenneriene til ulike typer produksjon vesentlig, for å kunne utdype sammenligningen. I tillegg er det gjennomgått hvilke personer som har hatt sentrale og påvirkende posisjoner, som igjen er sett opp mot medlemslister i Nasjonal Samling og historiske kilder som omfatter menn i motstandskampen. Personene er hentet fra de ulike styreprotokollene og korrespondansemateriale som er tilgjengelig i de ulike arkivene.

Oppgaven tar i hovedsak for seg arkivmateriale fra ulike arkiver og påvirkende aktører, og hovedsakelig fra Stange brenneri og Romedal brenneri, i tillegg til litteratur som utdyper temaet. Det er totalt undersøkt 13 av de 23 brenneriene som var tilhørende Brennerienes forening under okkupasjonsårene. Det er gjennomgått tilgjengelig arkivmateriale fra følgende brennerier; Atlungstad (Stange), Bilitt, Hekshus, Holmen, Kjølsest, Narum, Romedal, Strand og Tangen. Gjennom Atlungstads arkiv er det også funnet informasjon om Gjendal og Hvam, som nevner deres deltakelse i produksjon for tyskerne. Arkivmateriale fra Løiten og

³ Merok 2015: 29

Nederkvern for perioden manglet fra arkivet, hvor lokasjon er uvisst. Det er også undersøkt arkivmateriale fra Brennerienes forening og Norske potetindustrier (NOPO) som påvirkende aktører i bransjen, og som inneholder informasjon om brenneriene, blant annet om Brumunddal, Løiten og Nederkvern. Omfanget av arkivene er svært varierte, og av ulikt innhold. Enkelte arkiver inneholder styreprotokoller som er notert i korte trekk, slik som ved Kjølseth og Hekshus. Andre viser kun til årsberetninger, som blant annet Tangen. På den andre siden er det arkiver med utfyllende og håndskrevne styreprotokoller fra jevnlig styremøter, hvor Atlungstad og Romedal er eksempler på dette. Fra Atlungstad og Romedal alene er det gjennomgått over 100 sider med håndskrevne styreprotokoller.

Informasjonen vil bli brukt til å belyse hvordan okkupasjonsmakten brukte de to brenneriene til å skaffe forsyninger, og hvorfor de lyktes med det. Kildene viser hver for seg hvordan de ble en del av tyskernes utnyttelse av de norske brennerienes produksjonskapasitet. Arkivene fra Brennerienes forening og NOPO fungerer bekreftende i enkelte tilfeller, for å se andre aktørers beskrivelse av kollaborasjonen. Det vil i løpet av oppgaven forklares både bedrifters og personers valg i ulike situasjoner, hvor oppgaven vil ha en objektiv forklaring og argumentasjon knyttet til disse, og vil på ingen måte brukes til å dømme noen. Målet med oppgaven er å belyse de ulike valgene norske brennerier ble stilt ovenfor, for å sette de i kontekst som kan forklare de ulike valgene.

1.4 Historiografi

Historiografien som er relevant i dette henseende er av varierende uttrykk, og belyser hver for seg interessante trekk for temaet i oppgaven. Disse brer seg fra blant annet forskningslitteratur, faglitterære bøker og artikler, lokalhistoriske utgivelser og jubileumsbøker for utvalgte brennerier skrevet av forfattere med ulik bakgrunn. Potetens rolle under andre verdenskrig redegjøres det for i fagartikler og historisk litteratur, som kan forklares med den direkte innvirkningen dette hadde på både okkupasjonsmakten og det norske samfunnet. Det finnes også noe litteratur som omfatter brenneriene, selv om disse primært omhandler drift over en lengre periode, og interessant nok ofte er svært mangelfulle vedrørende krigsårene og dens tilhørende drift.

Den norske industriens samarbeid med okkupasjonsmakten om forsyninger til okkupasjonsmakten var i liten grad et tema i de første årene etter krigen. Men etter at Helge

Paulsen skrev en artikkel som ble publisert i bladet Kontrast, nummer 1 og 2 i 1971, ble temaet aktualisert.⁵ Tittelen for artikkelen er *Tysk økonomisk politikk i Norge 1940-45*.⁶ Paulsen viste til Norges massive leveranser av poteter til okkupasjonsmakten, som skal ha nådd opp mot 150 000 tonn poteter. Samtidig poengterte Paulsen eksporten av fisk til Tyskland, som skal ha resultert i omtrent 400 000 tonn fisk i året, som utgjorde 40% av den totale mengden fisk Norge innhøstet totalt.⁷ På denne måten viste Paulsen til den nasjonale eksporten av norske råvarer, som på sin måte gir et grundigere inntrykk av den økonomiske politikken rundt råvarer under krigen. Helge Paulsen hev ut en brannfakkell ved å hevde at den norske industrien var svært interessert i å samarbeide med okkupasjonsmakten, og at det derav var svært liten motstand å spore fra den industrielle sektoren i Norge. Paulsens argument er herav at den norske industrien strengt tatt var avhengige av eksport for å kunne drive import, hvorav det ble et spørsmål om å overleve for organisasjonene.⁸ Nettopp dette utsagnet er svært interessant med tanke på problemstillingen for oppgaven, ved å poengtere mangelen på motstand, og heller vise til en tilnærmet iver etter kollaborasjon for å kunne overleve som organisasjon. Et slikt utsagn kan være med på å endre søkelyset fra å enten omhandle heroisk motstand eller landssvik, til å heller belyse gråsoner i okkupasjonstiden.

Regulering og rasjonering av alkoholholdige drikkevarer hadde indirekte påvirkning på brenneriene, som i hovedsak ble gjennomført av Vinmonopolet og Administrasjonsrådet. Gunnar Lindemann gjorde rede for flere av disse reguleringene, produksjonen og salget av varer til okkupasjonsmakten i sitt verk *Trekk av A.S. Vinmonopolets historie 1922-1972*.⁹ Utfyllende er Olav Hamran sitt verk *Fiin gammel: Vinmonopolet 75 år*, som viser virkningene okkupasjonen hadde på Vinmonopolets drift.¹⁰ Begge verkene viser til nazifiseringen av styret, med der Reichskommisariats (RK) valg av ny direktør i Vinmonopolet Alf Whist, som argumenterer for selskapets innstilling i okkupasjonstiden.¹¹ For oppgaven er disse relevant for å vise til mangelen på potetsprit hos selskapet som hadde monopol på salget av varene, samt den ideologiske overbevisningen hos Vinmonopolets ledelse, som brenneriene var i direkte kontakt med.

⁵ Paulsen 1971: Forside

⁶ Paulsen 1971: 39

⁷ Paulsen 1971: 46

⁸ Paulsen 1971: 47

⁹ Lindemann 1972: 206

¹⁰ Hamran 1998: 181

¹¹ Lindemann 1972: 207, Hamran 1998: 194

Joachim Lund gir med sin bok, *Hitlers Spisekammer: Danmark og den europæiske nyordning 1940 – 43*, temaet et utvidet perspektiv i forbindelse med kollaborasjon.¹² Herunder viser Lund til hvordan store deler av Danmarks matproduksjon endte med å bli eksportert til Tyskland, og hadde en andel på 75% av landets totale eksport i krigsårene.¹³ Ut fra dette kan det knyttes opp mot Norges eksport av poteter og fisk, og gir eksporten en internasjonal og skandinavisk koherens. Lund berører gråsonene i krigen ved temaet kollaborasjon, hvor han hevder at industriens samarbeid med Wehrmacht kan ha dreid seg om en overlevelsestaktikk, en måte å beholde en viss selvoppholdelse, nasjonsfølelse og beskyttelse.¹⁴ Herav er Lunds bidrag relevant for oppgaven ved å være forklarende for produkter i eksporten, men i like stor grad for å gi en forklaring på årsaker til kollaborasjon som ikke regelrett omhandler enighet i den tyske politikken. Med dette menes hvordan Danmark valgte samarbeid som et forsøk på å opprettholde demokratiet og den oppbygde nasjonen, og så derfor samarbeidet som et nødvendig onde, og en tilpasning til den okkuperte situasjonen.¹⁵ For oppgaven kan Lunds forklaring brukes til å forklare valg om kollaborasjon, som en alternativ til full overtakelse, og et forsøk på å opprettholde det eksisterende systemet.

Bedriftenes produksjon og drift for okkupasjonsmakten er ikke nødvendigvis like todelt som i tidligere historieskriving, med henvisning til kollaboratør eller motstandsbevegelse, men heller gjennom grader av selvstyring og økonomisk produktiv drift. I 2006 fikk Christoph Buchheim og Jonas Scherner utgitt artikkelen *The Role of Private Property in the Nazi Economy: The Case of Industry* i *The Journal of Economic History*.¹⁶ I artikkelen påpeker Buchheim og Scherner hvordan bedrifter til tross for en streng offentlig administrasjon, beholdte autonomien gjennom krigen. Dette blant annet fordi reglene om private eiendommer fortsatt var gjeldende under krigen, noe som var et taktisk trekk fra tyskerne.¹⁷ Et av argumentene var at ved å beholde bedriftenes autonomi, ville dette holde produktiviteten oppe, ettersom det gagnet dem selv.¹⁸ Anette H. Storeide ga i 2014 ut boken *Norske krigsprofitører: Nazi-Tysklands velvillige medløpere*, med en beskrivelse av de siste årenes endringer i historieforskningen som gjelder økonomiske aspekter, som utdyper artikkelen til Buchheim og Scherner. Endringene begynte reelt på 1990-tallet, og omhandlet hvordan skillet

¹² Lund 2005: Forside

¹³ Lund 2005: 283

¹⁴ Lund 2005: 14

¹⁵ Lund 2005: 14

¹⁶ Buchheim & Scherner 2006: 390

¹⁷ Buchheim & Scherner 2006: 394

¹⁸ Buchheim & Scherner 2006: 409-410

mellom den tyske nazismen og næringsliv skulle belyses. Herunder vises det til hvordan det tidligere skillet ikke lengre var like eksplisitt, og hvor gjensidige målsetninger og ønsker la grunnlag for utviklingen.¹⁹ På denne måten er beskrivelsen relevant for problemstillingen, ved å påpeke hvordan forholdet mellom industrien og det tyske regimet ikke kan betraktes som svart/hvitt, men hvor det er flere nyanser av grått. Hverken artikkelen eller boken omhandler eksplisitt brenneriindustrien eller potetindustrien, men kan indirekte være med på å belyse okkupasjonsmaktens valg.

Tyskernes utnyttelse av ressurser i okkuperte områder er et tema som er overhengende for oppgaven, og som vil være gjennomgående ved eksempler på hvordan tyskerne benyttet seg av brenneriene. Hans Otto Frøland, Mats Ingulstad og Jonas Scherner trekker frem ulike taktiske varianter utført av tyskerne under andre verdenskrig, med Norge som utfyllende perspektiv, i kapittelet *Perfecting the Art of Stealing: Nazi Exploitation and Industrial Collaboration in Occupied Western Europe*.²⁰ I kapittelet vises det til hvordan tyskerne utnyttet ressursene i de fleste okkuperte områdene, med varierende taktikk og resultat, med et skille mellom Øst-Europa og Vest-Europa, begrunnet i vestens fremtredende industrialisering og muligheter.²¹ Kapittelet tar blant annet for seg ulike metoder for utnyttelse, fra ren rekvirering, til tyske offiserers utnyttelse av lokale produserte produkter, og til samarbeid med statlige aktører for utnyttelse.²² Norge ble under okkupasjonstiden utsatt for alle disse taktikkene, i ulik grad.²³ Selv om kapittelet tar for seg den norske industriens samarbeid og tyskernes utnyttelse av den, er den svært relevant for å kunne vise til ulike taktikker som ble brukt. Dette vil også komme til syne i oppgaven ved analyseringen av hvordan brenneriene samarbeidet og ble utnyttet av okkupasjonsmakten.

Maria Fritsche fikk i 2022 publiserte artikkelen *Correct German Conduct? German Requisitions and their Impact in Norwegian Society during World War II* i *Journal of Modern European History*.²⁴ Artikkelen tar for seg rekvisisjoner av i utgangspunktet private eiendommer og eiendeler. Forklarende i artikkelen er faktorer som antall tyske soldater i Norge og deres plassbehov, samt andre behov som måtte dekkes. I tillegg til dette trekker

¹⁹ Storeide 2014: 8-9

²⁰ Frøland et al. 2016: 1

²¹ Frøland et al. 2016: 3

²² Frøland et al. 2016: 5

²³ Frøland et al. 2016: 6

²⁴ Fritsche 2022: 199

Fritsche inn forklarende aspekter som Wehrmachts betaling for leie av eiendommer, samt et ambivalent og varierende forhold. Særlig interessant er hvordan Fritsche hevder at narrativet som beskriver rekvireringene som til dels truende, har vært en form for rettferdiggjøring av forholdet mellom nordmenn og okkupasjonsmakten.²⁵ Selv om artikkelen tar for seg rekvisisjoner av private eiendommer og sosiale effekter som medførte, kan den indirekte være med på å belyse valgene og omstendighetene ved Stange brenneri og Romedal brenneri.

Okkupasjonsmaktens bruk av norske poteter og potetens rolle i matforrådet er tema som aktualiserer i faglitteratur og forskningsartikler, og som er forklarende for oppgavens problemstilling. Blant annet forklarer Ørnulf Wikstrand Andresen deler av dette i sin doktoravhandling fra 2020 med hovedtittel *Lyktes Nasjonal Samlings kommuneprojekt?*²⁶ Selv om oppgaven i hovedsak omhandler endringer av og infiltrering i det kommunale systemet ved blant annet Hamar kommune, berører avhandlingen indirekte tema som er nærliggende for temaet i denne oppgaven. Potetens sentrale posisjon i Norges matforråd er noe Andresen jevnlig kommer inn på og fremhever viktigheten av. Herav er dette av interesse i forbindelse med temaet, ettersom poteten er sentral både for produksjonen ved brenneriene, men også som en forklaring av lokalsamfunnets situasjon i den aktuelle perioden. Samtidig trekker Arnesen frem okkupasjonsmakten sine planer om norske poteter som et leveranseprodukt til Wehrmacht, ved å sammenligne Norges totale leveranse med det okkuperte Frankrike, hvorav Norge leverte et vesentlig større kvantum per innbygger enn hva Frankrike gjorde.²⁷ Dette forteller således hvordan områdene hvor brenneriene hentet potetene fra og hvor arbeiderne var bosatte, også ble «frarøvet» råvarer av okkupasjonsmakten. Andresens avhandling nevner Løiten Brenneris bidrag til lokalsamfunnet i dagene etter krigens utbrudd. Herav var det mangelen på gjær i området som var aktuelt, hvorav Løiten bidro fra sitt lager.²⁸ Foruten dette nevnes ikke noen brennerier eller deres roller under krigen ytterligere.

Historieskrivningen om norske bedrifter har siden krigen gjennomgått store endringer, og var i den første tiden etter krigen sentrert rundt stolt historie fremfor annet. På 1970- og 1980-tallet kan det spores en begynnende endring, med økende kritisk syn på bedriftenes

²⁵ Fritsche 2022: 199

²⁶ Andresen 2020: Forside

²⁷ Andresen 2020: 217

²⁸ Andresen 2020: 220

handlinger.²⁹ Historieforskningen har i de senere år blitt mer akademisk og kritisk, men det er fortsatt en viss grad av positiv vinkling. Dette kan sies å være en naturlig effekt da bedriftene ofte er de som finansierer forskningen.³⁰ I bedriftshistorier flyttes ofte blikket, de skriver om ledelsen i mellomkrigstiden, arbeidernes motstandskamp under krigen, og så om ledelsen etter krigen. Kollaborasjon blir dermed mindre fremtredende.³¹ Endringene og kjennetegnene gjenspeiles i brennerienes jubileumsbøker, med manglende fokus på de mindre sjarmerende sidene av historien.

Enkelte av brennerienes bedriftshistorie er publisert gjennom jubileumsbøker, som blant annet Atlungstad, Bilitt, Holmen og Løiten. Fra Holmen sin side er det en forholdsvis grei redegjørelse av begrensningene krigen hadde for brenneriet, og hvordan de la om driften.³² For Løiten sin del er heller perioden marginalisert, og kan betraktes som mangelfull,³³ hvor det samme også gjelder Bilitts jubileumsbok.³⁴ Jens Alm ga i 1985 ut en redigert utgave av boken *Den norske dram*, som foretar seg historien til de norske brenneriene i korte trekk.³⁵ Alm sine redegjørelser omhandler i likhet med jubileumsbøkene minimalt om krigsårene, men heller en gjennomgående betraktning om at driften stanset ved de fleste brenneriene under krigen. Atlungstad Brenneri ga ut sin egen jubileumsbok i 2021, *Atlungstad brenner vi for: Atlungstad Brenneri gjennom 165 år*.³⁶ Hos Atlungstad er det i likhet med de andre svært lite i jubileumsboken som omhandler krigsårene. I korte avsnitt nevnes forbud mot produksjon av potetsprit, overgang til sprit basert på importert mais og tørkeanlegg. Det nevnes kort en ordre fra okkupasjonsmakten om spritproduksjon basert på poteter og korn som var i utgangspunktet ødelagte.³⁷ Foruten dette er det ikke nevneverdig innhold knyttet til krigen å spore i jubileumsboken. Felles for litteraturen er at den inneholder svært lite om driften i okkupasjonsårene, sett bort fra Holmen som også skiller seg ut i driftsmessig, hvilket det vil bli vist til i kapittelet om brenneribransjen sett under ett.

²⁹ Lie 2006: 337-338

³⁰ Lie 2006: 347

³¹ Lie 2006: 324-347

³² Haugstøl 1954: 158

³³ Lillevold 1955

³⁴ Rustad 1946

³⁵ Alm 1985

³⁶ Grue 2021: 7

³⁷ Grue 2021: 153

1.5 Begreper

Kollaborasjon

Samarbeid mellom ulike aktører og tyskerne under krigen beskriver jeg i denne oppgaven som kollaborasjon. Det er ulike grader av kollaborasjon, som ofte vil drøftes i oppgaven, som går på graden av frivilligheten i kollaborasjonen, og om det derav kan kalles kollaborasjon. Begrepet kollaborasjon betyr i denne sammenhengen samarbeid mellom nordmenn eller norske aktører og tyske okkuperanter. Videre er det flere underkategorier, og som Stanley Hoffman presiserer, antallet typer kollaborasjon var nesten like høyt som antallet kollaboratører under krigen, og at hver sak derfor måtte undersøkes individuelt.³⁸ I norsk historiografi er ofte begrepet kollaborasjon i offentlig sammenheng delt inn i fire kategorier. Ideologisk kollaborasjon er den første og omhandler ideologisk overbevisning og enighet, hvor Nasjonal Samling er sentral innenfor kategorien og spiller en viktig rolle. Politisk kollaborasjon er politikernes rolle i påvirkningen av befolkningen og de stemmeberettigede, selv om denne ikke formen ikke nådde den innflytelsen som okkupasjonsmakten ønsket under okkupasjonstiden. Administrativ kollaborasjon er ulike institusjoners samarbeid mellom de ulike sidene i krigen, med ønske om å bevare et sivilisert og økonomisk fruktig samfunn, hvor RK og Wehrmacht tok del i dette. Den siste formen er økonomisk kollaborasjon, hvor industrien tilpasset seg okkupasjonsmakten for å sikre drift, innenfor rammene av en regulert økonomi.³⁹

Fabian Lemmes' artikkel om fransk kollaborasjon under andre verdenskrig trekker frem ulike former av økonomisk kollaborasjon. Selv om Lemmes tar utgangspunkt i fransk kollaborasjon under krigen, er hans beskrivelse overførbart til den norske industriens respons. Disse vil derfor brukes for å forklare kollaborasjonen hos de ulike brenneriene, ved både i utforming av en typologi basert på brennerienes samarbeid, drøfting av ulike synspunkter og i konklusjonen. Lemmes skiller mellom de tre formene økonomisk kollaborasjonisme, kollaborasjon for profitt og kollaborasjon for bedriftens overlevelse. Den første formen omhandler en ideologisk overbevisning som overføres i økonomisk drift. Kollaborasjon for profitt er basert på ren økonomisk vinning, og kollaborasjon for bedriftens overlevelse omhandler hvordan bedriftene samarbeidet for å unngå konkurs.⁴⁰

³⁸ Hoffman 1968: 375

³⁹ Grimnes 1999: 48-49

⁴⁰ Lemmes 2008: 163-164

Begreper knyttet til spritproduksjon

Potetsprit er sprit fremstilt med poteter som hovedprodukt, og det mest kjente produktet basert på potetsprit er akevitt. For å fremstille potetsprit må potetene kokes i en trykkoker, for så å bli tilsatt malt og vann, hvorav den påfølgende gjæringsprosessen skaper potetspriten.⁴¹

Sulfittsprit kommer fra en gjæringsprosess basert på sulfittlut, og er i utgangspunktet giftig å konsumere. Ved nøye behandling og videre produksjon, kan spriten brukes i drikkevarer.⁴² Sulfittluten hentes ut fra trær, da de inneholder rikelig med sulfittlut.⁴³ Sulfittråspriten som derav utvinnes skiller seg fra potetspriten, ved at den gjennom prosessen har fått produsert en del andre stoffer, som gir dårlig smak og lukt. Dette gjør at sulfittspriten må gjennom flere prosesser for å kunne bli ren nok til å drikke, og er derfor vanskeligere å fremstille enn potetspriten. Prosessen med å fremstille spriten er relativt lik som potetspriten, men den påfølgende rensingen av spriten mer krevende.⁴⁴ At sulfittspriten kunne produseres av tre, var det viktigste argumentet for å sette produksjonen i drift igjen. Ved å produsere sprit av tre, ville det spare potetbeholdningen som var viktig for matforrådet. Det hadde forekommet produksjon av sulfittsprit under første verdenskrig, men denne hadde blitt lagt bort i mellomkrigsårene. Beslutningen om å igjen øke satsingen på sulfittlut ble vedtatt i 1935 og iverksatt i 1938, og var med primært for å kunne produsere sprit i krisetider, som samsvarer med den økte spenningen i Europa i perioden.⁴⁵

Avfallssprit var en type sprit som ikke fylte kravene for salg for konsumering.⁴⁶ Dersom det var for stor andel metanol i den produserte sulfittspriten, ble spriten kategorisert som avfallssprit og ikke drikkbar. Dette var en utfordring i de to første årene av krigen, før kvaliteten ble hevet i 1942 etter en rekke endringer i produksjonen.

Gjærspir var sprit produsert hos gjærfabrikkene, og var ikke ment for konsumering, men til teknisk bruk.⁴⁷

⁴¹ Svensson 1981: 193

⁴² Store norske leksikon 2021

⁴³ Store norske leksikon 2019

⁴⁴ Svensson 1981: 198

⁴⁵ Lindeman 1972: 184-185

⁴⁶ Digitalmuseum 2023

⁴⁷ Lindeman 1972: 183

Rektifisering er en gjennomgang og behandling av den produserte potetspriten som sikrer at spriten er ren og svarer til premissene som er satt for å kunne selge produktet. Det mest kjente rektifikasjonsanlegget lå på Hamar, og ble opprettet i 1931.⁴⁸

1.6 Historiedidaktisk perspektiv

Fra et historiedidaktisk perspektiv er det ulike måter å bruke denne oppgaven på. En av mulighetene er hvordan oppgaven skaper en mulighet for elevene til å kunne sette seg inn i historiens aspekter, og derav skape et nytt syn på hvorfor ulike valg ble tatt. Dette svarer direkte mot et av kompetansemålene i historiefaget ved vg3, hvor de skal være i stand til å fordype seg i hvilke muligheter mennesker hadde i gitte omstendigheter.⁴⁹ Oppgaven kan på så måte vise til hvordan enkelte av brenneriene valgte å samarbeide med okkupasjonsmakten, for å kunne sikre en videre drift. I tillegg omhandler et kompetansemål hvordan elevene skal se på presentasjonen av ulike historiske aspekter, og hvordan det har blitt brukt i nasjonsbyggingen.⁵⁰ Herav kan oppgaven utfordre hvordan nasjonsbyggingen er basert på motstandskampen, ved å vise til hvordan den alminnelige industrien i Norge valgte å samarbeide.

Oppgaven kan videre legge opp til TT-strategier (Tren Tanken) i undervisningen, hvor elevene får tildelt hovedspørsmål, som videre skal granskes både individuelt og i grupper.⁵¹ Et eksempel på oppgave med denne masteroppgaven som bakgrunn kan være; Valgte Romedal brenneri å samarbeide med okkupasjonsmakten under krigen?. Herav kan elevene diskutere og trekke konklusjoner, basert på det fremlagte materiale. Det er også mulig å bruke oppgaven til å legge opp til kildegransking, ved å se videre til hvilke arkivmateriale som er brukt, og problematisere dette opp mot de ulike brennerienes jubileumsbøker. På denne måten får elevene arbeidet med ulikt materiale innenfor faget.⁵²

⁴⁸ Grue 2020

⁴⁹ Kunnskapsdepartementet 2019: 7

⁵⁰ Kunnskapsdepartementet 2019: 7

⁵¹ Lund 2020: 76-77

⁵² Lund 2020: 98-99

1.7 Oppgavens struktur

For å kunne forklare problemstillingen og de tilhørende forskningsspørsmålene, brukes kapittel to til å redegjøre for ulike trekk som enten hadde direkte påvirkning på brenneriene, eller som kan forklare bransjens typologi. Herav vil det vises til en hovedtendens i brenneribransjen, som forklares ved ulike former for kollaborasjon. Videre vil oppgaven foreta en nærmere analyse av de to brenneriene Stange brenneri og Romedal brenneri, fordelt på hvert sitt kapittel. Oppbyggingen av disse to hovedkapitlene vil være noenlunde lik, og sette søkelys på kommunikasjon med tyskerne, tyskernes bruk av brenneriene, hva som ble produsert, sentrale personer og økonomiske aspekter. Disse vil belyse hvordan Wehrmacht gikk frem for å utnytte produksjonskapasiteten ved norske brennerier, og herunder forskningsspørsmålene. Til slutt vil det konkluderes ved å se til funnene i oppgaven, og beskrive relevansen av funnene.

Kapittel 2: Bakgrunnskapittel

For å kunne gi en bredere forståelse av temaet, vil bakgrunnskapittelet gi eksempler fra ulike aspekter som kan forklare blant annet hendelsesforløp, brenneribransjen generelt, samt både den norske og tyske etterspørselen etter både poteter og potetprodukter. Landbruksproduksjon og etterspørsel vil vise endringene som forekom under okkupasjonstiden, og videre begrunnes med tyskernes behov, rettigheter og taktiske planer for utnyttelse av ressursene. Ut fra disse aspektene vil det skape et grunnlag for å forstå hvorfor tyskerne henvendte seg til brenneriene, og hvorfor brenneribransjen responderte på de måtene den gjorde. Typologien som derav blir utformet med grunnlag i 13 av de totalt 23 brenneriene, og vil skape et bredere perspektiv på valgene som ble tatt ved Stange brenneri og Romedal brenneri.

2.1 Rasjonering, potetmangel og spritproduksjon

Etter krigen brøt ut i Europa i 1939, valgte den norske regjeringen å utforme en kriseplan i tilfelle det skulle oppstå problemer med import av matvarer. I denne kriseplanen var fisk, grønnsaker og poteter sentral for matvareproduksjonen. Det var også okkupasjonsmaktens opprinnelige plan at Norge skulle være selvforsynt, også på økonomisk plan, som RK skulle overvåke.⁵³ Planen fra 1939 samt tyskernes plan om selvforsyning var derfor grunnlaget for at det allerede i september 1940 ble utsendt bestemmelser fra Forsyningsdepartementet om rasjonering, salg og lagring av poteter med formål om ernæring.⁵⁴ Disse reduserte den sivile befolkningenes bruk av poteter, og var i samsvar med den begynnende rasjoneringen. Det ble samtidig sendt ut reglement om bruken av potetmel og potetvalsemel, som ble innført i rasjoneringskortet.⁵⁵ Rasjoneringen ble innført av to hovedårsaker, for å fordele ulike artikler i en tid med vareknapphet, og for å unngå en ugunstig prisøkning, hvor begge var en konsekvens av krigen, med blant annet svært restriktiv import sammenlignet med tidligere.⁵⁶ Prisregulering ble en nødvendighet for å kunne kontrollere den økonomiske utviklingen, slik at prisene ikke ble overdrevne og handelen uregulert.⁵⁷ For brenneriene fikk dette den virkning at poteter som skulle selges til brenneriene fikk en øvrig prisgrense.⁵⁸

⁵³ Milward 1972: 76

⁵⁴ Schei & Tvedt 1941: 50

⁵⁵ Schei & Tvedt 1941: 40

⁵⁶ Hoffmann & Ryssdal 1943: 5

⁵⁷ Prisdirektoratet 1942: 7

⁵⁸ Prisdirektoratet 1942: 110

I krigens to første år var potetproduksjonen på et tilfredsstillende nivå, men det var likevel utfordringer knyttet til at det ble konsumert mye større mengder enn tidligere år på grunn av den øvrige matmangelen og rasjoneringen, i tillegg til tyskernes store uttak av poteter. I 1942 ble kulden et problem for lagringen, og store deler ble ødelagt. Dette førte til at mengden poteter i rasjoneringskortet ble mindre.⁵⁹ Utfordringene med potetbeholdningen førte til at Norge i 1943 måtte importere poteter fra Sverige.⁶⁰ Vanskelighetene med lagringen av potetene, ble fulgt opp av en nedgang i produksjonen i 1944, som førte til at Norge måtte importere poteter fra Danmark.⁶¹ Potetproduksjonen var svingende under okkupasjonstiden, men det var det økte konsumet fra både tysk og norsk side som skapte de største utfordringene. Ettersom det var mangel på en rekke matvarer, ble poteten viktigere i ernæringsplanen, hvilket krevde mye større kvantum enn tidligere. Dette skapte på så måte en viss potetmangel, hvor det førte til en regulering og innføring i rasjonskortet.

Tabell 1. *Oversikt over produksjon av poteter, potetsprit, sulfittsprit og gjærspir. Poteter måles i tonn og sprit i liter.*⁶²

Produksjon	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Poteter	506 927	572 394	631 800	789 896	808 065	734 269	N/A
Potetsprit	2,803,856	691,129	2,207,466	243,829	42,767	2,137	23,580
Sulfittsprit	1,092,898	1,371,661	1,973,924	5,149,580	6,346,869	8,807,971	5,856,331
Gjærspir	421,030	135,913	425,190	177,210	42, 050	47,570	94,457

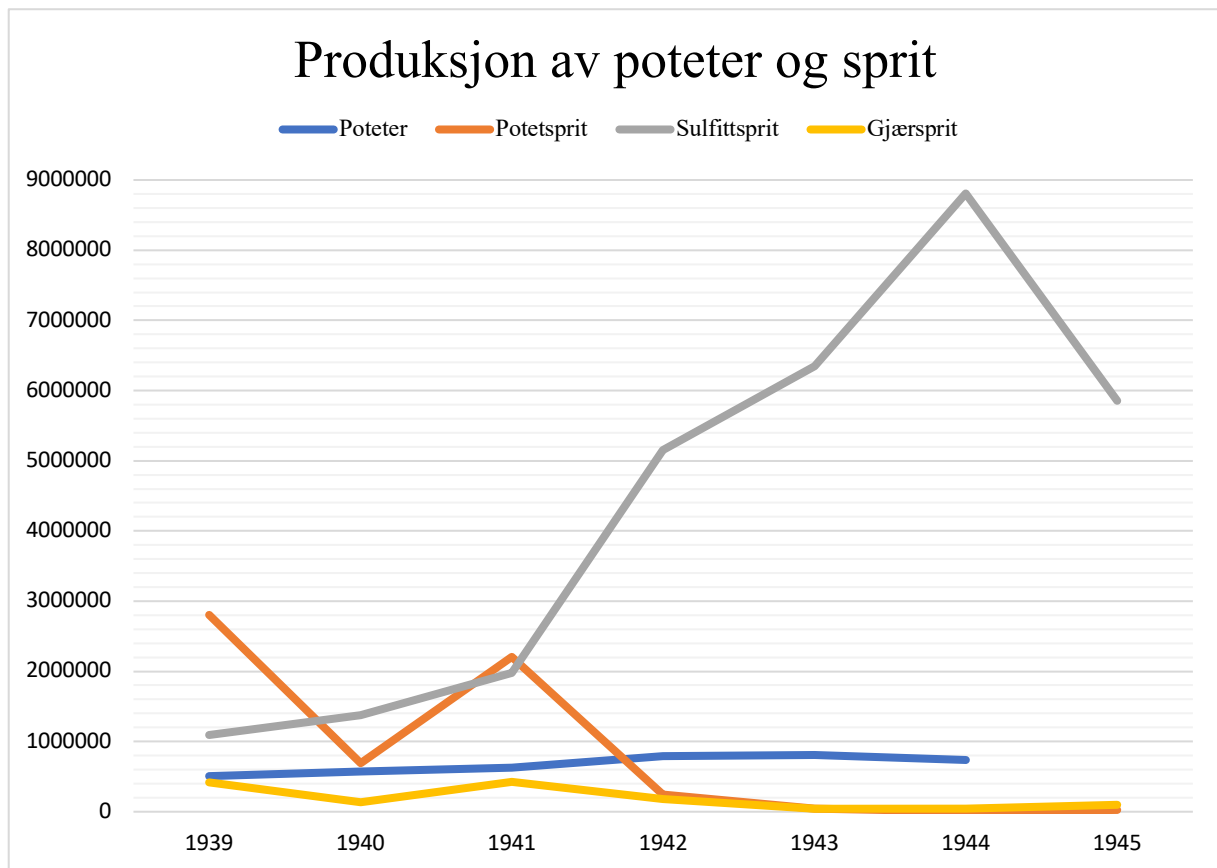
⁵⁹ Hjeltnes 1986: 124-125

⁶⁰ Milward 1972: 160

⁶¹ Hjeltnes 1986: 124-125

⁶² Oversikten over potetproduksjon er hentet fra Milward 1972: 212. Oversikt over spritproduksjonen er hentet fra årsrapportene fra Vinmonopolet.

Figur 1: Oversikt over produksjon av poteter og sprit. Poteter måles i tonn og sprit i liter.

Den markante endringen av politikken angående potetbeholdningen og de utfordrende forholdene rundt avlinger og uttak av poteter, påvirket direkte potetspritproduksjonen hos brenneriene. Dette kommer tydelig frem av Tabell 1 og Figur 1 at den totale mengden poteter som ble brukt til spritproduksjon i 1940 ble redusert med omtrent to tredjedeler sammenlignet med tidligere år, hvilket resulterte i en total produksjon av potetsprit på omtrent 1 000 000 liter, men hvor kun 691 129 liter av de var av drikke kvalitet.⁶³ Til sammenligning ble det inngått en avtale med Borregård, som produserte sulfittsprit, hvor de skulle levere 6 000 000 liter sprit i året.⁶⁴ I 1942 var mengden sprit av potet kjøpt fra jordbruksbrenneriene redusert til omtrent én tiendedel av året før, altså helt nede på 243 829 liter. Til sammenligning hadde sulfittspriten nådd et nivå på over fem millioner liter i den totale årlige leveransen. Det som er vel så interessant, er at mengden på importert sprit lå på 279 229 liter, hvilket er høyere enn mengden fra de norske jordbruksbrenneriene.⁶⁵ Herav er sitat fra Vinmonopolets årsberetning interessant;

⁶³ A/S Vinmonopolet 1941: 6

⁶⁴ A/S Vinmonopolet 1941: 6

⁶⁵ A/S Vinmonopolet 1943: 3

«Den importerte sprit er potetsprit fra Tyskland. Spriten er ombyttet med avfallssprit fra sulfittspritfabrikkene og fra rektifikasjonsanlegget på Hamar. Det har i 1942 ikke vært anledning til å anvende poteter til spritproduksjon på grunn av matsituasjonen. Av frosne poteter er det dog produsert 106 818 liter potetsprit. Den øvrige del av innkjøpte potetsprit skriver seg fra brennerienes beholdning.»⁶⁶

Importen av sprit er noe som i og for seg ikke var uvanlig i perioden, hvor clearingsystemet var hyppig brukt for å finansiere importen.⁶⁷ Clearingsystemet er et økonomisk system som ble mye brukt på 1930- og 1940-tallet, som en sikring etter den økonomiske ustabiliteten som hadde preget den vestlige verden. Clearingsystemet mellom land fungerte ved at sentralbankene i landene hadde ansvar for å opprettholde en balanse mellom verdiene av eksport og import, som ble omregnet etter gjeldende valutaer, for å sikre landenes økonomi og valutaverdi.⁶⁸ Det som derimot vekker oppsikt, er at det var potetsprit som ble importert, og at det var i bytte mot avfallssprit fra norske anlegg. Dette kan fortelle hvordan Vinmonopolet så nødvendigheten av potetsprit, og hvordan det store innkjøpet av potetsprit i 1941 hadde solgt innenfor ønskelige mengder. Det vises også her til produksjon av potetsprit med grunnlag i frosne poteter, som resulterte i omtrent halvparten av den totale mengden. Denne kan knyttes til Gefrierkartoffelaksjonen, som omhandlet frysing og lagring av poteter over vinteren for Heeresverpflegungsdienststelle Oslo,⁶⁹ og som jeg vil komme inn på i kapitlet om brenneribransjen sett under ett.

I 1943 endte resultatet for produksjon av potetsprit på 42 767 liter, mot 6 346 869 liter sulfittsprit. Den anskaffede potetspriten skal også ha vært fra produsentenes lagre, og ikke av nyere produksjon, da poteter ikke ble brukt til dette formålet grunnet det lave matforrådet i landet.⁷⁰ I 1945 ble det i regi av okkupasjonsmakten produsert 23 580 liter sprit av poteter ved brenneriene i løpet av årets to første måneder. Samtidig nevnes det oppstart av flere av brenneriene i løpet av halvåret etter krigens slutt, som viser til at det fantes et initiativ og økonomisk kapital for videre drift.⁷¹ Vinmonopolets kjøp av potetsprit under krigen var sterkt

⁶⁶ A/S Vinmonopolet 1943: 3

⁶⁷ A/S Vinmonopolet 1943: 5-6

⁶⁸ Haare 2007: 151

⁶⁹ Statsarkivet på Hamar, Romedal Brænderi, ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, Skrivelse til Romedal brenneri fra Heeresverpflegungsdienststelle Oslo, 10. mars 1943. Romedal Brænderi er heretter forkortet til SAH-ARK-107.

⁷⁰ A/S Vinmonopolet 1944: 4

⁷¹ A/S Vinmonopolet 1946: 11

nedadgående, og i 1945 forteller Vinmonopolet implisitt om et bunnivå hvor kvantumet av anskaffet potetsprit var lik null, hvorav det ikke engang nevnes i oversikten. Det som er interessant er informasjonen som kom frem etter krigens slutt om tyskernes eget lager av potetsprit, som ble lagret hos Vinmonopolet under krigen, og som ble benyttet og offisielt overført til Vinmonopolets eie året etter. Den totale mengden var på rett over 150 000 liter, hvilket sett i sammenheng med tidligere solgte kvantum ikke var all verden, men i lys av mangel på både potet og potetsprit i landet, gjør det til et vesentlig volum.⁷²

I tillegg til Vinmonopolet var bruken og omsetningen av poteter knyttet til Statens kornforretning, hvilket det vil vises eksempler på gjennom oppgaven. Statens kornforretning var et offentlig organ, som allerede eksisterte da andre verdenskrig brøt ut. Under krigen ble samarbeidet med Direktoratet for proviantering og rasjonering så tett, at Statens kornforretning i praksis var underliggende direktoratet. Statens kornforretning hadde ansvaret for å følge opp og inngå avtaler med bedrifter som omhandlet korn og melprodukter, herunder potetmel. Det er ingen tegn på at Statens kornforretning var under innflytelse av nazistene under okkupasjonen, heller tvert imot prøvde de å opprettholde en autonomi ved å la næringslivet og Statens kornforretning styret handelen selv.⁷³ Dette gjaldt også Direktoratet for proviantering og rasjonering, hvor tyskerne hadde i praksis ingen påvirkning.⁷⁴

2.2 Okkupantens behov

Det tyske behovet for den norske poteten var betydelig under okkupasjonstiden, hvorav det finnes ulikt kildemateriale som bekrefter påstanden. Wehrmachts planlagte matforsyninger under okkupasjonstiden har av Alan Milward blitt beskrevet som svært feilberegnet, hvor det anslås at den planlagte matforsyningen hadde en reel forsyning for 150 000 tyske personell, og ikke over 600 000. Beregningen var gjort ut ifra intensjonen om at den norske produksjonen skulle stå for store deler av matforrådet, samt at det i utgangspunktet ikke var tiltenkt så stort antall tyske personell i Norge.⁷⁵ Kjetil Korsnes og Olve Dybvig har estimert at i april 1940 var antallet tyske personellet i Norge omtrent 50 000, og allerede i oktober samme år skal antallet ha passert 200 000. Det totale antallet tyske personell i Norge vokste gradvis, og nådde sin topp i november 1944, da det passerte 600 000.⁷⁶

⁷² A/S Vinmonopolet 1946: 12

⁷³ Meld. St. 37 (1945-1946): 8

⁷⁴ Meld. St. 37 (1945-1946): 3

⁷⁵ Milward 1972: 105

⁷⁶ Korsnes & Dybvig 2018: 26

Den økende tyske tilstedeværelsen i Norge sett i sammenheng med Wehrmachts planlagte matforsyning, viser til et sterkt økende behov for matvarer da forsyningsplanen ikke var tilstrekkelig. Resultatet var at matvarer som blant annet kjøtt, sukker og grønnsaker måtte importeres til landet. Unntaket var egg, fisk og poteter, som den norske produksjonen skulle oppnå tilstrekkelig av selv.⁷⁷ Wehrmachts planlagte rekvireringen av poteter fra den norske produksjonen var satt til omtrent 26 000 tonn i året, men økte jevnt gjennom krigsårene, hvor det i året 1943-1944 skal ha utgjort 170 000 tonn,⁷⁸ som utgjorde omtrent litt over en fjerdedel av den totale produksjonen i 1944.⁷⁹

I tillegg må en del mørketall tas med i beregningen, hvor Wehrmacht både beslagla og kjøpte på svartebørsen.⁸⁰ Eksempler på dette vises i erstatningsdirektoratets arkiv på Hamar.

Asmund Tiller, medlem av NS under krigen, skal ha produsert og levert poteter til Wehrmacht under krigen, som ga han en stor fortjeneste som det kommer frem i arkivet.⁸¹ En annen er Helge Godager, også medlem av NS, som kjøpte opp hele 812 385 kg poteter og leverte til Wehrmacht.⁸² Dette viser at Wehrmacht feilslåtte beregning av matprodukter i Norge skapte stor etterspørsel, hvor blant annet økt import ble en del av løsningen, men hvor også den norske produksjonen skulle stå for potetene. Etterspørselen ble da så stor at Wehrmacht også tydde til svartebørsen, samt fikk medlemmer av Nasjonal Samling til å bistå med kjøp og videreformidling. Ettersom poteten var blant de viktigste råvarene for brenneriene, påvirket denne etterspørselen naturlig nok brenneribransjen.

Ettersom behovet for poteter økte samtidig som avlingene møtte utfordringer, kan dette ha lagt et press på Wehrmacht om å komme til enighet med fabrikkene om produksjon av blant annet potetmel, for å utnytte potetene best mulig. Det er derfor interessant å se til Dag Ellingsens bemerkning om hvordan den norske industrien ble til dels fredet i krigsårene, i form av at tyskerne trådte varsomt rundt næringsbransjen, for å opprettholde produksjonen.⁸³ Fredningen kan begrunnes med Wehrmachts avhengighet av produksjonen, og derfor så det

⁷⁷ Milward 1972: 105

⁷⁸ Milward 1972: 221

⁷⁹ Milward 1972: 212

⁸⁰ Milward 1972: 222

⁸¹ Statsarkivet på Hamar, Erstatningsdirektoratet, fylkesrepresentanten i Hedmark, EDIR-001, F/Fa/L0005, Asmund Tiller

⁸² Statsarkivet på Hamar, Erstatningsdirektoratet, fylkesrepresentanten i Hedmark, EDIR-001, F/Fa/L0005, Helge Godager

⁸³ Ellingsen 1993: 33

nødvendig å holde en god tone med industrien. Utnyttelsen av landbruksproduksjon i okkuperte områder var ikke eksplisitt forbeholdt Norge i krigsårene, men fant sted i de fleste okkuperte landene. Blant annet fra Danmark, som sto for en relativt stor andel eksport av landbruksprodukter til den tyske fronten.⁸⁴ Politikken rundt landbruksproduksjonen sees derfor som en sentralt bestemt taktikk, som den norske produksjonen ble en del av.

Alan Milward foreviser okkupasjonsmaktens ernæringsutfordringer i Norge, hvor behovet for matvarer var både for stort til å kunne medbringe fra Tyskland, samt at det i stor grad var større enn hva Norge kunne produsere. Herunder beskriver Milward RKs ønske om å betale for matvarene for å opprettholde det økonomiske systemet i landet, og opprettholde en kontroll over rasjoneringen. Samtidig møtte dette utfordringer, støttet av bekymringer fra Terboven, grunnet Tysklands ønske om store kvantum tilsidesatt for okkupasjonsmakten.⁸⁵ RKs gjennomføring måtte samsvare med de overordnede planene til Wehrmacht, som la større press på den norske produksjonen enn hva Terboven ønsket, og hvor Wehrmachts behov for matforsyninger økte gjennom okkupasjonsårene.⁸⁶ Fordelingen av matvarene under okkupasjonstiden er likevel utregnet til å ha gagnet Norge fremfor okkupasjonsmakten, regnet i kalorier.⁸⁷

I 1943 brukte tyskerne brenneriene til å produsere potetsprit, ved bruk av poteter fra frys. Totalt resulterte dette i 13 979 liter sprit, hvor det er av denne produksjonen Vinmonopolet kjøpte potetspriten.⁸⁸ Det som er viktig å fremheve er hvordan tyskerne brukte enkelte brennerier som ikke hadde tilgang på poteter til spritproduksjon, til selv å produsere potetsprit, for så å selge til Vinmonopolet. Hvilke brennerier er ikke navngitt i årsberetningen til Vinmonopolet, og heller ikke i faglitteratur som omfavner Vinmonopolets drift i perioden.⁸⁹ I tillegg til dette hevder Vinmonopolet at de ikke hadde annet valg enn å fremstille sprit for tyskerne, etter deres ønsker og deres oppskrifter, og at dette begynte i første halvdel av 1941. Til dette hadde tyskerne frembragt varer som var vesentlig for produksjonen. Totalt ble det produsert 562 506 liter akevitt for okkupasjonsmakten i krigsårene, og en god del med

⁸⁴ Lund 2005: 283-286

⁸⁵ Milward 1972: 105-106

⁸⁶ Milward 1972: 220-221

⁸⁷ Espeli 2010: 145

⁸⁸ A/S Vinmonopolet 1945: 4

⁸⁹ Dette nevnes heller ikke i Lindemann 1972 eller Hamran 1998, som begge redegjør for store deler av Vinmonopolets drift under okkupasjonstiden.

sprit fra Tyskland.⁹⁰ Sett opp mot Tabell 1 og produksjonen i 1939, er ikke antallet liter bemerkelsesverdig stort. Dersom en ser mot produksjonen av potetsprit under okkupasjonen, er det et helt annet forhold. Tabellen viser at det totalt i okkupasjonstiden ble produsert 3 210 888 liter potetsprit, hvilket gjør at antallet liter produsert for tyskerne blir vesentlig større.

Likevel er det bemerkelsesverdig hvordan Vinmonopolet produserte for okkupasjonsmakten, og hvordan det nevnes i et kort avsnitt i årsberetningen. Wehrmacht skal også både ha rekvirert store kvantum akevitt, samt sikret seg en relativt stor garantimengde gjennom krigsårene. Disse mengdene skal i hovedsak ha dreid seg om billig akevitt, som ofte var basert på sulfittsprit.⁹¹ Okkupasjonsmakten prioritering av bruk av brennerier forteller om et spritbehov som måtte dekkes, hvor det var såpass prekært at de importerte sprit fra Tyskland som nødvendig bistand til produksjonen.

2.3 Okkupasjonsmaktens planer

RK ble opprettet i begynnelsen av okkupasjonen, for å sikre en administrasjon av den sivile befolkningen, som skulle ledes etter Hitlers politikk. Tanken var at den utnevnte lederen av RK, Joseph Terboven, skulle opprettholde roen og fortsette et fungerende samfunn, med en gradvis overbevisning av befolkningen om viktigheten av den tyske politikken.⁹² RK besto av flere underliggende avdelinger for fordeling og oppfølging av samfunnets strukturer, med blant annet hovedavdelingen for næringsliv, herunder Ernæring og jordbruk. Overordnet ansvarlig for hovedavdelingen var Carlo Otte.⁹³ Wehrmacht på sin side ønsket å hente ut mest mulig av de tilgjengelige produserte matvarene, hvilket Terboven var kritisk til da det ville gå utover den norske befolkningen.⁹⁴ Wehrmachts ønske kunne ført til kaos og uro, hvor Terboven var opptatt av å opprettholde velviljen hos det norske folket.⁹⁵

Mangelen på brødkorn gjorde det nødvendig å tilsette potetmel i brødene, fra året 1941. For å kunne produsere nok potetmel, ble det bygget potettørkefabrikker med statstilskudd, for å hjelpe fabrikkene med finansieringen. Hans Clausen Korff anførte finansavdelingen i RK i

⁹⁰ A/S Vinmonopolet 1945: 10

⁹¹ A/S Vinmonopolet 1945: 20

⁹² Emberland & Kott 2012: 116-117

⁹³ Nøkleby 2016: 116-117

⁹⁴ Nøkleby 2016: 203

⁹⁵ Milward 1972: 220

okkupasjonstiden, og skrev manuskriptet *Norwegens Wirtschaft im Mahlstrom der Okkupation* i årene etter krigen.⁹⁶ Manuskriptet ble imidlertid ikke utgitt. Ifølge Hans Clausen Korff var Romedal brenneri den første fabrikken som fikk statlig støtte og satt i gang potettørkeanlegget, med et tilskudd på hele 116 000 kr i terminen 1940/41. Tilskuddet nevnes ikke i styreprotokollen fra brenneriet, hvilket i seg selv er betenkelig, med tanke på tilskuddets størrelse. Korff beskriver den økonomiske støtten som statstilskudd,⁹⁷ men som i realiteten kan sees som et tilskudd bestemt av okkupasjonsmakten. Fra juli 1940 hadde tyskerne i realiteten all makt over kapitalen i Norges Bank, hvor det hadde blitt inngått en enighet. Tyskerne kunne ta ut så mye kapital de trengte for å finansiere okkupasjonen og det som fulgte med, og hvor Harald Espeli viser til at det ikke ble ført noen form for dokumentering eller lignende, på hverken krav eller bestemmelser i forbindelse med disse.⁹⁸ I tillegg økte Wehrmacht sitt behov for poteter eksponentielt i krigsårene,⁹⁹ hvilket argumenterer for deres behov for å utnytte potetene best mulig. Den statlige støtten som Korff nevner kan sies å være Wehrmachts utnyttelse av kapitalen i Norges Bank, hvor en overførsel kan tolkes som statlig tilskudd.

31. oktober 1942 sendte Dr. Blankenagel en rapport til RK, som videre skal kunne presenteres for senator Otte. Brevet inneholder dr. Blankenagels undersøkelser av produksjon og forventet høsting av poteter i Norge, samt resultater av iverksatte tiltak. Dr. Blankenagel nevner tidlig i brevet hvordan tiltaket om å utvide arealet for dyrking av poteter fra 10 000 hektar til 80 000 hektar ikke hadde gitt tilfredsstillende resultater, på tross av at de led under restriktive tiltak ved såingen grunnet mangel på settepoteter.¹⁰⁰ Tallene som Dr. Blankenagel viser til er til dels misvisende i denne konteksten. Norge oppnådde en arealbenyttelse for poteter på omtrent 80 000 hektar i løpet av 1943, men det er heller henvisningen til det forhenværende 10 000 hektar som er merkelig. I 1939 var Norges arealbruk for poteter på 51 000 hektar, hvilket er fem ganger så mye som Dr. Blankenagel viser til.¹⁰¹ Et argument for tallbruken kan være at tyskerne rekvirerte en mindre andel av det totale arealet i begynnelsen av krigen, hvor de senere overtok makten over det totale arealet, i tillegg til en gjennomført

⁹⁶ Storeide 2014: 402

⁹⁷ Riksarkivet, Hans Clausen Korff Privatarkiv, PA-0951, F/L0002, Hans Clausen Korff, *Norwegens Wirtschaft im Mahlstrom der Okkupation Teil I*, s. 29. Hans Clausen Korff Privatarkiv er heretter forkortet til RA-FA-0951

⁹⁸ Espeli 2016: 252

⁹⁹ Milward 1972: 221

¹⁰⁰ Riksarkivet, Reichskommissariat, RAFA-2174, E/Ec/Ecf/L0043/0015, brev til Senator Otte fra Dr. Blankenagel, 31. oktober 1942, *Betr.: Ernährungslage Norwegens*, s. 3. Reichskommissariat er heretter forkortet til RA-RAFA-2174

¹⁰¹ Milward 1972: 211

økning av det eksisterende. Landrat Svensson, SS-ideolog, var sentral i utformingen av planen om å utvide arealet for dyrking, med tanken om å utvide med 35 000 hektar, hvorav store deler av disse skulle gå til dyrking av poteter.¹⁰² Dette argumenterer for at den tyske planen var å utvide fra det eksisterende totale arealet på 51 000 hektar, og ikke fra de 10 000 som Dr. Blankenagel nevner.

Tiltakene hadde sett svært lovende ut frem til august 1942, men hvor det hadde forekommet et værskifte som hadde hatt stor skadevirkning. Den forventede totale innhøstingen skulle ha resultert i 1700 kg poteter per hektar, men endte opp på 1500 kg det inneværende året. Ut fra dette resultatet fremla dr. Blankenagel en tentativ fordeling av potetene. Blant annet skulle det til potetmel anvendes 55 000 tonn poteter, for menneskelig føde skulle det avsettes 600 000 tonn poteter, og til Wehrmacht skulle det tilregnes 150 000 tonn poteter. Som et referansepunkt var den totale mengden produserte poteter beregnet til rett over 1 000 000 tonn poteter.¹⁰³ Samtidig skulle andelen skadede poteter trekkes fra, som dette året nådde opp mot én femtedel. Det refereres også til det forhenværende årets begredelige produksjon, hvilket hadde påvirket sivilbefolkningen så vel som Wehrmacht. Derfor var det utviklet en tydeligere fordeling av potetrasjonene per fylke. Denne planen skulle utføres til sitt fulle dersom den ikke ble rammet av dårlig vær eller tidlig frost.¹⁰⁴ Ifølge skrivet ble det beregnet at både sivilbefolkningen og Wehrmacht vil nyte godt av tiltakene, da de ville resultere i større avlinger enn i 1941.¹⁰⁵

Ut fra rapporten fra dr. Blankenagel, er det grunn til å påpeke en viss stressfaktor angående potetavlingene, ettersom det hadde blitt iverksatt betydelige tiltak for å øke produksjonen. Andelen som skulle gå til menneskelig føde og som derav ble en del av rasjoneringen, utgjorde over halvparten av den totale mengden poteter. Wehrmacht på sin side skulle få 150 000 tonn poteter. I en rapport fra Korsnes og Dybvig fra 2018 trekkes det frem at den tyske okkupasjonsmakten hadde like over 300 000 soldater i Norge i oktober 1942, det tidspunktet dr. Blankenagels rapport ble skrevet, hvorav tyskernes fanger er trukket fra.¹⁰⁶

¹⁰² Milward 1972: 79

¹⁰³ RA-RAFA-2174, brev til Senator Otte fra Dr. Blankenagel, 31. oktober 1942, Betr.: Ernährungslage Norwegens, s. 3

¹⁰⁴ RA-RAFA-2174, brev til Senator Otte fra Dr. Blankenagel, 31. oktober 1942, Betr.: Ernährungslage Norwegens, s. 4

¹⁰⁵ RA-RAFA-2174, brev til Senator Otte fra Dr. Blankenagel, 31. oktober 1942, Betr.: Ernährungslage Norwegens, s. 6

¹⁰⁶ Korsnes & Dybvig 2018: 27

Statistisk sentralbyrå viser på sin side til at befolkningstallet i Norge i 1943 lå på 3 019 521,¹⁰⁷ altså var det omtrent én tysk soldat per tiende nordmann. Ut fra dette kan det vises til at mengden poteter som ble holdt av til Wehrmacht utgjorde at hver tysk personell fikk vesentlig større mengde poteter enn hver gjennomsnittlig nordmann. Dette påvirket brenneriene indirekte, ved å spise av den totale mengden, som ellers kunne potensielt bidratt til produksjon. Samtidig ble det satt av 55 000 tonn til produksjon av potetmel, hvilket foregikk ved enkelte brennerier. En annen faktor som er interessant, er hvordan bruken av poteter til Wehrmacht ikke blir videre utdypet.

I mai 1940 ble Nemnda for Industri og Omsetning opprettet, med blant annet som oppgave å kartlegge virksomheten hos ulike bedrifter i landet. Nemnda fikk utvidet makt til å opprette og gjennomføre ordninger for å skape økonomiske samarbeid med tyskerne.¹⁰⁸ Det ble sendt ut spørreskjemaer som bedriftene skulle fylle ut, som ga okkupasjonsmakten oversikt over produksjon, kapasitet, utfordringer og markedet generelt. Brennerienes forening førte opp en oversikt over brenneriene etter bestilling fra Heeresverpflegung i mars 1942, hvor de ønsket oversikt over foreningens medlemmer og deres kapasitet. I denne oversikten listet foreningen opp 23 ulike brennerier, hvorav kun to er utenfor Mjøsregionen. Disse to er Sælid brenneri fra Inderøy i Trøndelag, og Brandbu brenneri som var nærliggende Mjøsregionen.¹⁰⁹ Oversikten ga kun informasjon om antall brennerier, generelle produksjonstall, og ingen spesifikke tall for hvert enkelt brenneri. En av de viktigste årsakene til nemndas ønske om oversikt var den tiltenkte eksporten av norske varer til Tyskland, hvor mange bedrifter i Norge var villige til å bidra for å opprettholde driften i firmaet.¹¹⁰ Herav viser sitatet fra professor Andenæs en bivirkning;

«... skillelinjen mellom det tillatelige og det utillatelige samarbeid med fienden ble uklar.»¹¹¹

Okkupasjonsmaktens kartlegging nådde etter hvert brenneribransjen, hvorav Brennerienes forening mottok ønske om kartlegging av bransjen fra Wehrmacht i mars 1942. Svaret til

¹⁰⁷ Statistisk sentralbyrå (u.å.), Folketallet for 1943

¹⁰⁸ Espeli 2016: 253

¹⁰⁹ Statsarkivet på Hamar, A/L Norske potetindustrier (NOPO), ARK-422, E/Ea/L0002/0006, oversikt over brennerier sendt til Zahlmester Feltmann, 5. mars 1942. A/L Norske potetindustrier (NOPO) er heretter forkortet til SAH-ARK-422

¹¹⁰ Ellingsen 1993: 23-24

¹¹¹ Ellingsen 1993: 24

Wehrmacht gjennom Heeresverpflegung inneholdte antall brennerier, adresser, generell kapasitet, tilgang på poteter, og om brenneriene var i besittelse av dampkjeler store nok for å kunne drive produksjon. Foreningen legger frem en variasjon innen produksjonskapasitet på 1200-2000 liter sprit per arbeidsdag, avhengig av brenneriets størrelse.¹¹² Informasjonen var relativt overfladisk, og ga ingen spesifikk informasjon om hvert enkelt brenneri, sett bort fra adresse. Likevel ga listen over brennerier okkupasjonsmakten er oversikt over hvilke brennerier som kunne være aktuelle for fremtidig produksjon, hvorav både Stange og Romedal var på listen over brennerier. Samtidig er sitatet fra professor Andenæs relevant å ta med seg i argumentasjonen vedrørende hvorvidt samarbeidet var frivillig eller ikke.

2.4 Okkupasjonsmaktens rettigheter

Okkupasjonsmakten rekvirerte og benyttet seg av flere anlegg for å foredle potetene og utvinne de best mulig. Samtidig måtte de i utgangspunktet forholde seg til Hag konvensjonene fra 1899 og 1907, som beskrev hvordan blant annet private hjem skulle være beskyttet for rekvisisjoner. Likevel var det en viss utydighet i denne delen av regelverket, og i følge Fritsche fungerte Lassa Oppenheim sin forklaring i *International Law: A Treatise* fungerte utfyllende.¹¹³ Oppenheim beskrev at rekvisisjoner kan bli gjort dersom det er nødvendig for okkupasjonsmakten. Samtidig følger det noen krav som må oppfylles i så henseende, blant annet at en slik avgjørelse må komme fra kommanderende i området og at rekvisisjonen må bli betalt for i kontanter. Tyskerne var ikke ensidig enig i reguleringen under første verdenskrig, men brukte argumentet om militær nødvendighet om sine rekvisisjoner. Argumentet var også en del av tyskernes taktikk under andre verdenskrig.¹¹⁴ Dette skaper i så måte et annet perspektiv på leie i slike tilfeller, hvor det kan fremstå som en tosidig enighet, men som i realiteten er en rekvisisjon medfølgende en kompensasjon for rekvireringen.

Maria Fritsches artikkel om tyske rekvisisjoner i Norge under andre verdenskrig trekker frem reglement, graden av valg og oppfølging av gjennomføringen som forklarende for de ulike forholdene. Artikkelen tar i utgangspunktet for seg private eiendommer og forhold. Det oppsto endringer underveis i krigen, hvor lensmannen fikk som oppgave å følge med på rekvisisjonene slik at de gikk riktig for seg og at oppgjøret var i orden. I tillegg ble oppgjørskontoret opprettet med samme formål. Denne endringen kom i 1942, og satte de

¹¹² SAH-ARK-422, E/Ea/L0002/0006, Skrivelse til Heeresverpflegung fra Brennerienes forening 5. mars 1942

¹¹³ Fritsche 2022: 202-203

¹¹⁴ Oppenheim 1912: 186

tyske rekvisisjonene mer inn i system enn tidligere og med en ekstra instans for oppfølging.¹¹⁵ Imidlertid var det ikke bare motstand og rekvisisjoner med tvang som fant sted i krigsårene, hvor mange tilbød å leie bort hjemmene sine til okkupasjonsmakten,¹¹⁶ som er relevant for å forklare brennerienes inngang til samarbeidene. Fra velviljen kan det derfor trekkes linjer til bedriftenes inntektsutsikter, hvorav de kan ha sett muligheten for økonomisk gevinst ved utleie av lokaler, hvilket samsvarer med Lemmes' begrep kollaborasjon for profitt.¹¹⁷ På den andre siden viser Fritsche til enkelte beskrivelser av rekvisisjoner, hvorav det ikke var noen grunn til å si nei til rekvisisjonen, hvor de uansett ville rekvirere eiendommen.¹¹⁸ Herav beskrives den andre siden av valget som indirekte ble presentert, hvilket i realiteten ikke var et valg. Sett i sammenheng med de ulike variantene av kollaborasjon, kan bortleien ulike vise til brennerienes valg om samarbeid, ved både kollaborasjon for profitt, men også for overlevelse. Disse vil bli vist til i det neste delkapittelet.

2.5 Brenneribransjen sett under ett

Endringene som fant sted i brenneribransjen i Mjøsregionen i okkupasjonstiden, belyser hvilke valg de ulike brenneriene tok, samt hvordan okkupasjonsmakten tilnærmet seg de ulike brenneriene. Det er lite forskning som omhandler norske brennerier under krigen, hvilket gjør det desto mer relevant å vise til hvordan brenneriene fikk ulike skjebner under okkupasjonstiden. På grunn av lite kildemateriale kan jeg bare gi en grovkornet beskrivelse av bransjens hovedtrekk, men det gir likevel nyttig forståelse av spennet i reaksjoner innad i bransjen.. Noen brennerier måtte se seg nødt til å stanse all drift, andre opplevde oppgang ved å produsere andre artikler, mens noen likevel hadde noe produksjon og lagring ved brenneriene, som det er lite å finne informasjon om i litteraturen. For å kunne gi en representativ presentasjon av endringer innad i bransjen i okkupasjonsårene, har jeg foretatt et utvalg av brennerier, basert på lokasjon, tilgjengelig arkivmateriale og variasjon i driften. Disse utgjør 13 av totalt 23 brennerier, og gir et godt innblikk i bransjens variasjon. Av de 23 brenneriene som var registrert i brennerienes forening, var 21 av disse lokalisert i Mjøsregionen.¹¹⁹ Mjøsregionen kan derav betraktes som et sentrum for potetspritindustrien i perioden, og hvor regionen på folkemunne blir kalt «akevittens vugge».¹²⁰

¹¹⁵ Fritsche 2022: 205

¹¹⁶ Fritsche 2022: 206

¹¹⁷ Lemmes 2008: 163-164

¹¹⁸ Fritsche 2022: 207-208

¹¹⁹ SAH-ARK-422, E/Ea/L0002/0006, oversikt over brennerier sendt til Zahlmester Feltmann, 5. mars 1942.

¹²⁰ Merok 2015: 29

Enkelte brennerier måtte se seg nødt til å stoppe all drift, blant annet Kjølseth brenneri og Hekshus brenneri, da mangelen på poteter gjorde at de ikke lengre kunne fortsette driften. Naturlignok skjedde ikke dette med det samme krigen brøt ut, men som en indirekte konsekvens av matvaremangelen, rasjoneringen og dårlige avlinger. Som en rekke andre brennerier fikk Kjølseth mulighet til å bruke like over 6000 kg poteter og 15 000 kg bygg til å produsere sprit høsten 1940. Denne tillatelsen kom fra Landbruksdepartementet, og forklarer hvordan matvaremangelen ikke hadde slått inn for fullt ennå.¹²¹ Kjølseth hadde ønske om å drive brenneriet, men møtte problemer da de ikke ble tildelt poteter.¹²²

Fra høsten 1942 stanset all drift ved Kjølseth,¹²³ som også ble resultatet for resten av okkupasjonsårene. Hekshus brenneri måtte i likhet med Kjølseth brenneri også stoppe driften under okkupasjonsårene, selv om de fikk mulighet til å anskaffe 1000 kg bygg høsten 1940.¹²⁴ 18. oktober 1941 ble det holdt styremøte, hvor mangelen på poteter viser en tvil angående drift ved brenneriet.¹²⁵ Videre ble det stille ved Hekshus brenneri, hvilket årsmøte fra februar 1946, hvor det ble det fremlagt at brenneriet ikke hadde vært i okkupasjonsårene.¹²⁶ Hekshus brenneri og Kjølseth brenneri kan sies å blitt tvunget til å stanse driften under krigen, da de ikke fikk tilgang på poteter, hvilket var sentralt for å kunne drive brenneriene. Det samme gjaldt Strand brenneri, som hadde sin siste produksjon av potetsprit høsten 1940.¹²⁷ Ifølge Alm sine beretninger i *Den norske dram*, stanset også Narum brænderi sin drift under krigen,¹²⁸ og Vang som ble offer for en brann ved brenneriet og ikke bygde opp brenneriet igjen før etter krigen.¹²⁹ For Narum og Vang er det ikke noe tilgjengelig arkivmateriale som utdyper Alms beretninger.

Enkelte brennerier måtte altså stanse driften i okkupasjonsårene. Enkelte andre valgte å se til annen produksjon for å kunne videreføre driften. Blant disse var Holmen brenneri, som totalt sett gjorde det godt økonomisk i krigsårene. Holmen viste tidlig interesse for produksjon av andre artikler enn potetsprit, ved at det allerede ved et styremøte i slutten av mai 1940

¹²¹ Opplandsarkivet, Mjøsmuseet, Kjølseth Brenneri, T-A-00010, A/002, styremøte 6. november 1940. Kjølseth brenneri er heretter forkortet til OAMM-T-A-00010

¹²² OAMM/T-A-00010, A/002, generalforsamling 20. september 1941

¹²³ OAMM/T-A-00010, A/002, generalforsamling 12. september 1942

¹²⁴ Opplandsarkivet, Mjøsmuseet, Hekshus Brenneri, T-A-00315, A/1911-1960, styremøte 21. oktober 1940. Hekshus brenneri er heretter forkortet til OAMM/T-A-00315

¹²⁵ OAMM/T-A-00315/A/1911-1960, styremøte 18. oktober 1941

¹²⁶ OAMM/T-A-00315/A/1911-1960, årsmøte 9. februar 1946

¹²⁷ Statsarkivet på Hamar, Strand Brænderi, ARK-141, F/Fa/L0003/0002, Beretning for terminen 1940-1941

¹²⁸ Alm 1985: 189

¹²⁹ Alm 1985: 225

refereres til en tidligere søknad til statens potetmeldnemnd, med ønske om godkjenning for å kunne produsere potetmel.¹³⁰ I august samme år besluttet det å produsere 6 tonn potetmel, samtidig som det ble planlagt et rikelig innkjøp av poteter for å kunne drive tilsvarende drift det kommende året.¹³¹ Holmen viste til et produksjonsresultat i desember 1942 på 5200 sekker potetmel,¹³² og at dette nok ville nå 6000 sekker totalt.¹³³ Dette i en tid med svært utfordrende avlinger, hvor poteter var vanskelig å få tak i, og de som var tilgjengelige var i stor grad små eller skadet.

Holmen valgte å legge om driften fra sprittilvirkning til ølproduksjon i desember 1941, og tok i bruk ølagenturet. For terminen 1943/1944 hadde Holmen et overskudd ble totalt på 101 000 kr, hvilket poengteres å være Holmens største overskudd de siste årene.¹³⁴ I motsetning til Kjøseth og Hekshus, klarte Holmen å øke bedriftens produksjonsevne og kapital, i en ellers krevende tid. Det ble ikke tilvirket noe sprit ved Holmen brenneri i okkupasjonsårene. Derimot var potetmel en stor inntektskilde, selv om det fremheves at okkupasjonsmakten la beslag på store mengder poteter uten tillatelse.¹³⁵ Det skal også ha foregått en rekke beslag av øl fra tyskernes side, som ikke skal ha blitt nevneverdig godt mottatt.¹³⁶

Mens enkelte brennerier måtte stanse driften, og andre la om til andre produksjonsartikler, var det noen brennerier som også produserte sprit og andre artikler for okkupasjonsmakten. Blant disse var Tangen brenneri, hvor det kun finnes et svært begrenset arkiv. Derimot finnes det korte årsberetninger fra Tangen i arkivet til NOPO, som kan vise til driften i okkupasjonsårene. NOPO var en sammenslutning for bedrifter som foredlet poteter, og skulle fungere som støtte i finansielle og fagmessige spørsmål.¹³⁷ Tangens årsberetning fra terminen 1944/1945 forteller om hyppig kontakt fra okkupasjonsmakten, men som ifølge årsberetningen skal ha blitt avslått hver gang av Tangen. I løpet av 1942 og 1943 skal Tangen ha produsert sprit for okkupasjonsmakten, hvor grunnlaget for spriten var havre som hadde blitt tilskadekommet på sjøen. Tangen brenneris fortjeneste på denne produksjonen nevnes ikke i årsberetningen, men det nevnes at det etter denne produksjonen ikke var videre

¹³⁰ Opplandsarkivet, Mjøsmuseet, Holmen Brenneri/Norske potetindustrier, E-A-00109, A/005, styremøte 27. mai 1940. Holmen Brenneri/Norske potetindustrier er heretter forkortet til OAMM-E-A-00109

¹³¹ OAMM-E-A-00109, A/005, styremøte 19. august 1940

¹³² Oppgitt måleenhet er sk, tolkes som sekk. Holmen er eneste brenneri som bruker denne måleenheten.

¹³³ OAMM/E-A-00109, A/005, styremøte 8. desember 1942

¹³⁴ OAMM/E-A-00109, A/005, styremøte 7. juli 1944

¹³⁵ Haugstøl 1954: 158

¹³⁶ Haugstøl 1954: 161

¹³⁷ Hallenstvedt et al. 1983: 58

samarbeid med tyskerne.¹³⁸ Det er derfor meget interessant hvordan brennerienes forening i sin årsberetning for terminen 1944/1945 skriver at Tangen brenneri produserte 23 500 liter sprit for okkupasjonsmakten i denne perioden,¹³⁹ hvilket avviker fra Tangens årsberetning.

Løiten brenneri var et annet brenneri som produserte for okkupasjonsmakten under krigsårene. Det er minimalt av arkivmateriale fra Løiten brenneri fra okkupasjonsårene, men det finnes rikelig fra både før og etter. Likevel kan jubileumsboken fra 1955, samt arkivmateriale fra andre brennerier og organisasjoner fortelle om deler av driften ved brenneriet. Ifølge jubileumsboken ble Løiten brenneri overtatt av okkupasjonsmakten ved flere anledninger, og benyttet til forskjellige formål og produksjon av ulike artikler. Blant annet skal dette ha involvert potetfrysing.¹⁴⁰ Jubileumsboken skildrer også en hendelse fra 1943 hvor okkupasjonsmakten skal ha ønsket å igangsette spritproduksjon ved brenneriet, men hvor Løiten brenneri skal ha vist motstand, hvilket førte til at øverste leder Whist fra Vinmonopolet skal ha beordret spritproduksjonen. Situasjonen skal ha endt i at en representant fra okkupasjonsmakten skal ha formidlet at det likevel ikke skulle produseres sprit ved brenneriet.¹⁴¹ Hendelsen viser et eksempel på motstand mot okkupasjonsmakten, som fikk ønsket resultat for brenneriets del, ettersom det ikke ble igangsatt produksjon etter okkupasjonsmaktens ønske.

For ytterligere kontekst kan det vises til okkupasjonsmaktens forsøk på å spre nyordningen blant næringslivet fra slutten av 1942, som møtte vellykket motstand fra industriens side. Okkupasjonsmakten hadde også som en gjennomgående tanke at industrien skulle bevares, og gjennomførte derfor ikke harde tiltak.¹⁴² Disse aspektene kan forklare hvorfor tyskerne ønsket å få gjennomført produksjonen ved brenneriet, ved å også koble inn Vinmonopolet, samtidig som det argumenterer for hvorfor de trakk ordren da de møtte motstand. Samtidig viser også hendelsen til Vinmonopolets leder Whist politiske overbevisning. Whist ble utnevnt til leder av Vinmonopolet av RK i 1940, og var en del av planen om å skape et styre i selskapet bestående av nazister.¹⁴³ På så måte viser det til et politisk basert press på brenneriene fra

¹³⁸ SAH-ARK-422, E/Ea/L0001/0003, Tangen årsberetning 1944/1945

¹³⁹ SAH-ARK-422, A/Aa/Aaaa/L0002/0002, Brennerienes forening årsberetning 1944-45

¹⁴⁰ Lillevold 1955: 97

¹⁴¹ Lillevold 1955: 98

¹⁴² Ellingsen 1993: 33

¹⁴³ Aktieselskapet Vinmonopolet 1947: 59

institusjonen Vinmonopolet, i tillegg til okkupasjonsmaktens overværende posisjon i okkupasjonsårene.

Selve spritproduksjonen ved Løiten brenneri er mer usikker på grunn av manglende arkivmateriale, men det kommer frem av Romedal brenneris arkiv at Løiten skal ha drevet med både potetdamping og lagring av poteter for okkupasjonsmakten. Løiten brenneri skal blant annet ha vært en del av Gefrierkartoffelaktion, og det var resterende 34 800 kg poteter etter produksjonen var over.¹⁴⁴ Fra et styremøte ved Stange 2. mars 1943 vises det til at blant annet Løiten brenneri skal ha mottatt poteter til damping, og som senere skulle fryses. Dette er trolig også som en del av Gefrierkartoffelaktion, da det foregikk i samme tidsrom. De andre brenneriene som også skal ha tatt del i denne aksjonen igangsatt av okkupasjonsmakten, var Gjendal brenneri, Hvam brenneri og Romedal brenneri.¹⁴⁵

Bilitt brenneri bidro til produksjon for okkupasjonsmakten på en indirekte måte. I protokollen fra styremøte 23. september 1943 vedtar styret å bortleie brenneriet i opp mot et halvt år til Leif Gunnerød, i full viten om at han hadde intensjoner om å produsere surkål for den tyske vernemakten.¹⁴⁶ Den samme avtalen ble inngått på ny ved en generalforsamling ett år senere, og innledet en ny runde med utleie.¹⁴⁷ Likevel var nok ikke Bilitt brenneri like fornøyde ved krigens slutt, da betalingen uteble på grunn av Leif Gunnerøds rettsak grunnet hans medlemskap i Nasjonal Samling.¹⁴⁸ Leif Gunnerød var nok heller ingen hvem som helst i denne sammenhengen, da han i *Liste nr. 1 over mistenkte for grovere arter av landssvik* står oppført som en del av hirden og med ledende stilling i Nasjonal Samling.¹⁴⁹ Således vitner dette om at Bilitt var fullt klar over både hvem de lånte bort til og hva brenneriet skulle brukes til. Samtidig var ikke Bilitt produsent, og det kan argumenteres for at det var en tilgjengelig og tilfeldig måte å innbringe kapital på i en krevende tid, hvilket kan brukes som argumentasjon for at det ikke var direkte kollaborasjon med okkupasjonsmakten.

¹⁴⁴ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse til Heeresverpflegungsdienststelle Oslo fra K.V.I.u.Kol. Führer i Romedal, Einnahme-Beischeinigung, 10. mars 1943

¹⁴⁵ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 2. mars 1943

¹⁴⁶ Opplandsarkivet, Mjøsmuseet, Bilitt Brenneri, T-A-00001, A/0002, styremøte 23. september 1943. Bilitt Brenneri er heretter forkortet til OAMM-T-A-00001

¹⁴⁷ OAMM-T-A-00001, A/0002, styremøte 24. august 1944

¹⁴⁸ OAMM-T-A-00001, A/0002, styremøte 9. mai 1945

¹⁴⁹ Solberg et al. 2014: 217

Fra Nederkvern brenneri finnes det minimalt av arkivmateriale. Likevel er det bevis som viser til at de samarbeidet med okkupasjonsmakten. I et rundskriv fra Brennerienes forening datert 14 april 1942, beskrives foreningens møte med okkupasjonsmakten, hvorav dette ledet til et åpent spørsmål om hvilke brennerier som kunne tenke seg å anrette et potetskivetørkeri, i regi av og for okkupasjonsmakten.¹⁵⁰ I et oppdaterende skriv til Forsyningsdepartementet én måned senere ble det vist til at to tredjedeler hadde besvart henvendelsen, hvorav Nederkvern brenneri var det eneste som sa seg villig til å anlegge et slikt tørkeri for okkupasjonsmakten.¹⁵¹ Utover dette er det lite materiale som omfatter Nederkverns drift i okkupasjonsårene. Brumunddal brenneri nevnes i en beretning for Brennerienes forening for krigens første år. I denne blir Brumundal nevnt som eneste brenneri som hadde produsert potetsprit for okkupasjonsmakten, av tyske poteter.¹⁵²

I tillegg til de som produserte for okkupasjonsmakten, var det også enkelte brennerier som benyttet muligheten til å lagre sprit for Vinmonopolet i okkupasjonsårene. Blant disse var Tangen brenneri. Tangen skal ifølge årsberetningen fra 1944/1945 utleide brenneriet til Vinmonopolet i en liten periode, som medførte en inntekt på 3364 kr.¹⁵³ Summen tilsier at det mest sannsynlig stemmer at lagringen kun varte i en begrenset periode.

¹⁵⁰ SAH-ARK-422, E/Ea/L0002/0006, skrivelse til jordbruksbrenneriene fra Brennerienes forening, 14. april 1942

¹⁵¹ SAH-ARK-422, E/Ea/L0002/0006, skrivelse til direktør N. Schei i Forskningsdepartementet fra Brennerienes forening, 5. mai 1942

¹⁵² SAH-ARK-422, A/Aa/Aaaa/L0002/0002, Beretning for driftsterminen 1939/40

¹⁵³ SAH-ARK-422, E/Ea/L0001/0003, Tangen årsberetning 1944/1945

Tabell 2. *Oversikt over respons og driftstype fra de ulike brenneriene.*

Brenneri	Respons	Driftstype
Hekshus, Kjølseth, Narum, Strand, Vang	Ingen kontakt.	Stanset driften ved brenneriene.
Holmen	Tyske beslagleggelser av potetmel og øl.	Ingen spritproduksjon, men god produksjon av potetmel og øl.
Tangen, Brumunddal, Nederkvern, Løiten, Romedal, Stange	Produserte ulike varer for okkupasjonsmakten med tilsynelatende velvilje, sett bort fra hendelsen ved Løiten i 1943.	Spritproduksjon, ulik foredling av poteter, lagring av poteter etc.
Løiten, Hvam, Gjendal, Romedal	Lite kommunikasjon vedrørende produksjonen, fremstår som en ordre som ikke møtte motstand.	Gefrierkartoffelaktion.
Bilitt	Kommunikasjon med NS-medlem Leif Gunnerød om utleie av brenneriet i to omganger.	Utleie for produksjon av surkål for Wehrmacht.

Tabellen viser hvordan de ulike presenterte brenneriene responderte ovenfor okkupasjonsmakten, og den eventuelle driften de igangsatte. Herav vises det til at kun tre brennerier ikke samarbeidet eller produserte med tyskerne, hvor det heller ikke er bevis på at et forslag om samarbeid ble lagt frem. De øvrige brenneriene produserte for okkupasjonsmakten på ulike måter, hvorav Tangen, Brumunddal, Nederkvern og Løiten fremstår som velvillige med tanke på samarbeid. Bilitt gjennomførte ikke en direkte produksjon for okkupasjonsmakten, men leide ut brenneriet til Leif Gunnerød som produserte for Wehrmacht. Tabellen viser altså at med unntak av seks brennerier, var det en viss aksept for å samarbeide med okkupasjonsmakten, som igjen gav brenneriene økonomisk. Dette støttes opp av Helge Paulsens påstand om at norsk industri var velvillige til å samarbeide med okkupasjonsmakten, da industriens ønske om produksjon og tyskernes behov var sammenfallende.¹⁵⁴

Tabellen sett i lys av Lemmes' tre former for økonomisk kollaborasjon, viser spritproduksjon og foredlingen av poteter til både økonomisk kollaborasjonisme, kollaborasjon for profitt og kollaborasjon for bedriftens overlevelse. Ettersom de gjennomførte driften med en grad av velvilje, er det er argument for en bakenforliggende ideologisk overbevisning. Samtidig kan

¹⁵⁴ Paulsen 1971: 47

profitten ved produksjonen ha vært motivasjon nok, og det derav kan tolkes som et velvillig samarbeid. Gefrierkartoffelaktion tyder for Hvam og Gjendal sin del på kollaborasjon for bedriftens overlevelse, hvor dette også gjelder Bilitts indirekte kollaborasjon gjennom Gunnerød. Når det gjelder Løiten er det flere argumenter som peker mot at deres samarbeid tenderer mot økonomisk kollaborasjonisme, eller i det minste kollaborasjon for profitt, som indirekte forteller om deres standpunkt i okkupasjonstiden.

2.6 Samlet vurdering

Gjennom bakgrunnskapittelet er det blitt vist til utfordringene med avlingene og potetbeholdningene i Norge, primært grunnet det økte behovet hos nordmenn og antallet tyske soldater i landet, som var en del av tyskernes ernæringsplan under okkupasjonen. Det er blitt undersøkt totalt 13 brennerier av de totalt 23 som var medlem hos brennerienes forening, hvorav fem stanset driften og én la om driften uten samhandling med tyskerne. De resterende 9 produserte for tyskerne på ulike måter. Det er nødvendig å undersøke den utformede typologien ytterligere, for å belyse ulike aspekter ved samhandlingen. Dette vil jeg gjøre i de to neste kapitlene, ved en nærmere analyse av Stange brenneri og Romedal brenneri, hvor jeg vil se på graden av frivillighet, tyskernes tilnærming, ideologi og økonomiske sider ved samhandlingen.

Kapittel 3: Stange brenneri og Frøforretning

Atlungstad brenneri (brænderi) ble stiftet som aksjeselskap i 1855, ved Mjøsa med tilgang til elven Fjotreåa.¹⁵⁵ Brenneriet opplevde fremgang i løpet av andre halvdel av 1800-tallet, og ble kjent for kvaliteten på den produserte spriten, hvilket resulterte i medaljefangst i flere ulike spritmesser i Europa, og hvor Atlungstad brenneri endret navn til Atlungstad Finsprittfabrik. Fremgangen førte til økt kapital og utvidet produksjon ved brenneriet i tiårene som fulgte. Under første verdenskrig ble mange brennerier stanset på grunn av rasjoneringen av poteter, men hvor Atlungstads posisjon førte til at de fikk dispensasjon fra rasjoneringen, og kunne fortsette driften under hele krigen.¹⁵⁶ I 1920 ble det bestemt at brenneriet skulle oppløses som aksjeselskap, hvor driften ble videreført med navnet Stange Brenneri og Frøforretning, som var det offisielle navnet frem til 1957.¹⁵⁷ Årsaken til at Stange undersøkes nærmere, er både på grunn av tilgangen til arkivmateriale, men også fordi de er med på å belyse responsen som er mest fremtredende for bransjen, og derfor svarer direkte til problemstillingen.

3.1 Inngang til samarbeid

I løpet av krigens første år var det rimelig produksjon ved brenneriet, på tross av innskrenkinger av tilgang på poteter,¹⁵⁸ som medførte overskudd for brenneriet.¹⁵⁹ Noe samarbeid med okkupasjonsmakten i krigens første år fremgår ikke av arkivet. Stange brenneri fremstår som innovative i det som kan betraktes som en utfordrende periode, ettersom poteter ikke skulle prioriteres til sprittilvirkning, og opprettet et potettørkeri etter forespørsel fra Statens kornforretning.¹⁶⁰ 25. oktober 1941 ble tørkeriet satt i drift, og i styreprotokollen fremheves at Stange brenneris potettørkeri var områdets andre tørkeri, kun slått av Løiten brenneri,¹⁶¹ som i likhet med Stange også initiert av Statens kornforretning.¹⁶² Potettørkeriet produserte 96 tonn potetvalsemel den første måneden etter opprettelsen,¹⁶³ men ble etter det stående uten drift. Etter en uke uten drift, kan styreprotokollen fortelle om det første tegnet på samarbeid med okkupasjonsmakten, hvor brenneriet ble tildelt 100 tonn poteter som skulle brukes til produksjon av potetmel, men hvor store deler var skadet.¹⁶⁴ Dette

¹⁵⁵ Alm 1985: 210

¹⁵⁶ Alm 1985: 212-213

¹⁵⁷ Grue 2021: 44

¹⁵⁸ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 10. januar 1941

¹⁵⁹ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 22. juli 1941

¹⁶⁰ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 3. desember 1940

¹⁶¹ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 4. november 1941

¹⁶² Lillevold 1955: 140

¹⁶³ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 28. november 1941

¹⁶⁴ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 18. desember 1941

sammenfaller med Brennerienes forenings beretning om terminen 1941/42, som forteller om store utfordringer med frakt av poteter med jernbanen, hvorav store deler ble frostskaadet. Potetene skal ha blitt prioritert fraktet til nye anlegg som kunne produsere potetvalsemel, for å få mest mulig ut av potetene.¹⁶⁵

Tyskernes ønske om å betale for varene kan forklare et forretningsbasert forhold mellom okkupasjonsmakten og Stange brenneri ved produksjonen av potetvalsemel høsten 1941. Tyskernes ernæringsbehov og tilgang til poteter, kan sees opp mot Stanges stillestående potetmelproduksjon, hvilket viser til en enighet om produksjon uavhengig av politisk overbevisning. Det er derfor grunn til å hevde at denne produksjonen var basert på en gjensidig avhengighet, uten videre forpliktelser i dette tilfellet. Samtidig kan frivilligheten ved produksjonen drøftes, hvorav forespørselen fra tyskerne også kan betraktes som en indirekte ordre. Ingen av disse perspektivene kommer tydelig frem i protokollen, men mangelen på forespørsel om produksjon kan indirekte fortelle om et særlig ønske fra Wehrmacht, som brenneriet i realiteten ikke hadde mulighet til å benekte. Ettersom driften hadde stoppet opp, forklarer begrepet kollaborasjon for bedriftens overlevelse samarbeidet. Tyskernes tilbud om igangsettelse av produksjonen ville skape økonomisk gevinst for brenneriet, som nettopp hadde investert betydelig kapital i opprettelsen av potettørkeriet.

Neste tegn på kommunikasjon med okkupasjonsmakten er ved mottatt brev 20. januar 1942, hvor Wehrmacht spurte om å få kjøpe potetvalsemel fra brenneriet. Brenneriet svarte med at de ikke kunne selge noe de har ved lageret, da Statens kornforretning allerede hadde kjøpt det de hadde liggende. Likevel skrives det i protokollen at de hadde liggende potetvalsemel produsert av poteter de hadde fått fra Wehrmacht, men som de heller ikke kunne selge.¹⁶⁶ Det blir ikke oppgitt årsak for hvorfor de ikke kunne selge potetvalsemelet produsert av poteter fra tyskerne, hvilket virker finurlig. Sommeren 1942 skal to tyske offiserer ha besøkt Stange brenneri, for å undersøke mulighetene for å drive et potetdamperi ved anlegget. Herav beskriver styreprotokollen hvordan brenneriet skal ha vist til kontrakt med Statens kornforretning som et hinder for å anlegge et potetdamperi for tyskerne. 30 juli 1942 skal brenneriet ha mottatt et brev fra tyskerne om potetdamperiet, som ikke ville bli realisert fra deres side.¹⁶⁷ Oppsummerende for produksjonen knyttet til okkupasjonsmakten i krigens to

¹⁶⁵ SAH-ARK-422, A/Aa/Aaaa/L0002/0002, beretning for terminen 1941/42

¹⁶⁶ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 3. mars 1942

¹⁶⁷ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 6. august 1942

første år, viser styremøte i august 1942 et produksjonstall på totalt 1000 tonn potetmel, hvorav 150 tonn skal ha vært for tyskerne.¹⁶⁸ Etersom produksjonen som foregikk høsten 1941 omhandlet 100 tonn, viser produksjonstallet til øvrig produksjon som har gått til Wehrmacht. Selv om dette i seg selv ikke er et stort tall sett i sammenheng med det totale produksjonstallet, vitner det om produksjon av potetmel for okkupasjonsmakten som ikke er nevnt i styreprotokollen.

I januar 1943 beskrives inngangen til et nytt samarbeid med tyskerne, hvor Stange fremstår som velvillige til kollaborasjon. Herav henvises det til en telefonsamtale med Wehrmacht i Oslo, med forespørsel om brenneriet ønsket å tilvirke sprit av havre skadet på sjøen, for okkupasjonsmakten. Videre skal overkontrolløren, disponenten og formannen fra brenneriet ha deltatt i møte med Wehrmacht i Oslo, som resulterte i overenstemmelser vedrørende frakt, mengde og produksjon.¹⁶⁹ Det som differensierer dette samarbeidet fra produksjonen av potetmel i 1941 og 1942, er både størrelsen på produksjonen og varen som ble produsert. Mengden havre og kull som brenneriet fikk tilsendt fra Wehrmacht tilsier en produksjon av vesentlig størrelse. Spiritproduksjon av poteter og havre var generelt avviklet i perioden, hvilket gjør at denne forespørselen skiller seg ut, selv om det med grunnlag i sjøskadet havre. Ut fra styreprotokollen fremstår dette som et tilbud fra Wehrmacht, og ikke en direkte ordre.

Hva som kan betraktes som inngangen til samarbeid mellom Stange brenneri og Wehrmacht kan derfor sies å være noe vagt, avhengig av hvordan de redegjorte hendelsene blir tolket. Det er derfor mer forklarende å kunne se på inngangen til samarbeidet som en utvikling over tid, med en endring i tilnærmingen fra begge sider. Den første korrespondansen som kan spores mellom Wehrmacht og Stange brenneri kan tolkes som en indirekte ordre om å sette i gang produksjon, vil det derfor ikke kunne betraktes som et direkte samarbeid, men heller som en form for tvunget produksjon. Det er grunn til å hevde at tyskerne så mulighetene til å benytte det nyanlagte anlegget, og derav gjennomførte planer om produksjon, hvor brenneriet i realiteten ikke hadde et valg. Videre gir styreprotokollen et todelt syn på brenneriets holdning til okkupasjonsmakten, ved både å vise til en motvilje til å selge potetmel til tyskerne, samtidig som terminresultatet viser til produksjon ut over det som innbefattet den tvungne produksjonen. Utviklingen leder videre mot det som kan tolkes som et samarbeid med

¹⁶⁸ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 21. august 1942

¹⁶⁹ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 16. januar 1943

tyskerne, hvorav brenneriet får fremstilt valget om å brenne sprit levert av tyskerne, og store mengder kull til driften.

3.2 Tyskernes bruk av brenneriet

Okkupasjonsmaktens bruk av brenneriet kan deles inn i direkte og indirekte benyttelse av brenneriet og brenneriets fasiliteter. Den direkte bruken sees som bestillinger av produksjon av matartikler og sprittilvirkning, som kommer frem av styrets møteprotokoller. Den indirekte bruken er derimot gjennom andre organisasjoner, som ble påvirket av okkupasjonsmakten.

I terminen 1941/1942 produserte brenneriet for Wehrmacht ved å tørke poteter og produsere potetmel.¹⁷⁰ Som tidligere vist ble brenneriet tildelt 100 tonn skadede poteter, som skulle foredles ved potettørkeriets maskiner. Produksjonen ble gjennomført ved brenneriet, av brenneriets arbeidere, og samarbeidet i perioden virker til å ha avsluttet etter produksjonen.

I 1942 var brenneriet tiltenkt produksjon av potetartikler, ved tildeling av poteter og kull fra okkupasjonsmakten. Denne ble likevel ikke gjennomført ved Stange brenneri, men hvor potetene og kullet til den tilhørende produksjonen ble overført fra Stange til Romedal brenneri hvor produksjonen ble gjennomført. Dette var en del av Kartoffeldampfkolonnen, som forstås som tysernes bruk av brenneriet til å foredle poteter ved damping. Stange brenneri rakk altså å motta kullet for produksjonen, men hvor de ble nødt til å gi det fra seg etter ordre fra okkupasjonsmakten.¹⁷¹ Endringen kan sees i sammenheng med at det i juli 1942 var to tyske offiserer på besøk ved brenneriet, for å undersøke mulighetene for å anlegge et potetdamperi. Brenneriet hadde påpekt avtalen med Statens kornforretning om planlagt drift, og det hele ble skrinlagt gjennom informasjon ved brev fra okkupasjonsmakten 30. juli 1942.¹⁷² Året 1942 ble i stor grad brukt til å tørke poteter ved potettørkeriet på bestilling fra Statens Kornforretning,¹⁷³ og til salg av lagret sprit.¹⁷⁴ Av den totale produksjonen av potetmel på 1000 tonn, ble 150 tonn produsert for okkupasjonsmakten.¹⁷⁵ Disse tallene forteller om produksjon av potetmel utover det som inngikk i produksjonen basert på de frostska-

¹⁷⁰ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 21. august 1942

¹⁷¹ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse til Romedal brenneri fra Heeresverpflegungsdienststelle Oslo, 14. august 1942

¹⁷² SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 6. august 1942

¹⁷³ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 26. januar 1942

¹⁷⁴ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 14. juni 1942

¹⁷⁵ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 21. august 1942

potetene. Denne produksjonen fremgår ikke av arkivet, annet enn i oppsummeringen av årets totale produksjon.

I 1943 ble det igjen igangsatt produksjon ved Stange brenneri, etter forespørsel fra okkupasjonsmakten. Produksjonen skulle baseres på havre som hadde blitt skadet på sjøen, og som okkupasjonsmakten håpte på å kunne benytte til spritproduksjon. Mengden havre skal ha nådd rett over 500 tonn, og ble fraktet til brenneriet i mellomjulen 1942 og rett etter nyttår med jernbanen. I tillegg skal brenneriet ha mottatt opp mot 60 tonn kull fra okkupasjonsmakten som skulle gå til produksjonen.¹⁷⁶ Brenneriet fikk ytterligere 100 tonn kull i februar 1943 fra okkupasjonsmakten for driften, ettersom brenselskontoret nektet brenneriet å bruke lagret kull til den aktuelle produksjonen,¹⁷⁷ hvilket ble utvidet med ytterligere 50 tonn i mars fra Forsyningsdepartementet.¹⁷⁸ I tillegg var det en del poteter som i utgangspunktet skulle brukes til damping for okkupasjonsmakten ved andre brennerier, som ble skadet av milde temperaturer. Disse ble sendt til Stange for å benyttes til spritproduksjon, som totalt nådde 113 tonn.¹⁷⁹ Totalt produserte Stange brenneri 38 090 liter havresprit og 7350 liter potetsprit, begge av 100 % sprit, for okkupasjonsmakten i denne perioden. Produksjonen ga Stange brenneri en inntekt på 85 869,39 kroner.¹⁸⁰

Produksjonen av havresprit og potetsprit ble den siste produksjonen ved Stange brenneri som var på direkte bestilling fra okkupasjonsmakten. Okkupasjonsmaktens direkte bruk av brenneriet kan deles inn i perioder, hvor det kan virke som det ble brukt etter som behovet meldte seg. Det er derfor ingen tegn på en helhetlig beslagleggelse av brenneriet, men heller periodevis bestillinger til brenneriet, hvor brenneriet selv sto for produksjonen og leverte til okkupasjonsmakten. Samtidig er det noen faktorer i perioden hvor spritproduksjonen fant sted som er med på å utfylle hvorfor produksjonen relevant. I 1943 var produksjonen av poteter sett i sammenheng med årene før krigen svært god, men det måtte likevel importeres poteter til Norge på grunn av den store etterspørselen.¹⁸¹ Potetens kritiske funksjon i det norske matforrådet gjorde at produksjonen av potetsprit i Norge var tilnærmet ikkeeksisterende i 1943.¹⁸² Det ble i ikke produsert potetsprit i 1943, men okkupasjonsmakten gjennomførte en

¹⁷⁶ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 16. januar 1943

¹⁷⁷ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 10. februar 1943

¹⁷⁸ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 2. mars 1943

¹⁷⁹ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 2. mars 1943

¹⁸⁰ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 5. april 1943

¹⁸¹ Milward 1972: 222

¹⁸² Hamran & Myrvang 1998: 198

relativt liten produksjon av potetsprit i 1944, som de selv finansierte, og som i følge Vinmonopolets årsberetning resulterte i 13 979 liter potetsprit.¹⁸³ Dersom en ser produksjonen av potetsprit ved Stange brenneri og frøforretning opp mot produksjonen for tyskerne i 1944, utgjør mengden over halvparten av den totale produksjonen. Dette viser til at Stange var en vesentlig del av produksjonen for tyskerne, hvorav de utgjorde en relativt stor del av produksjonen av potetsprit, i en periode hvor poteten var strengt rasjonert.

Av indirekte bruk av brenneriet kan det spores korrespondanse og avtale med Vinmonopolet, som var under sterk tysk påvirkning under krigen, med leder Whist som var gitt stillingen av RK. Kontakten mellom Stange brenneri og Vinmonopolet vedrørende lagring av sprit, begynte i juni 1944, og det ble inngått en kontrakt som ble godkjent av Prisdirektoratet. Kontrakten omhandlet en leiepris på 200 kr per måned, hvor all nødvendig hjelp fra Stanges arbeidere skulle betales av Vinmonopolet, og levering og henting av sprit som Vinmonopolet selv stå for.¹⁸⁴ Stange skulle altså i stor grad bare tilby plass for lagring, og svært lite utover det. Hvor lenge kontrakten strekte seg, kommer ikke frem av arkivmateriale.

Lagringen i seg selv kan ikke sies å ha vært av tysk initiativ, men det er interessant å sammenligne med Tangen brenneri i samme periode. Tangen brenneri lagret på lik linje med Stange sprit for Vinmonopolet i perioden 1944/1945.¹⁸⁵ Samtidig viser kildene fra Brennerienes forening at Tangen produserte sprit for okkupasjonsmakten samtidig som de lagret sprit for Vinmonopolet,¹⁸⁶ hvilket er i strid med hva de selv oppgir i sin årsberetning. Dersom en legger dette til grunn, kan det hevdes at det også ved Stange var en form for gjemt produksjon for okkupasjonsmakten, med dekke av Vinmonopolet. Fra produksjonen i perioden viser årsregnskapet til et overskudd på 9007 kroner,¹⁸⁷ hvorav potettørkeriet ikke var i drift i perioden.¹⁸⁸ Dette var også en periode med generelt svært liten produksjon av sprit basert på matprodukter, hvor produksjonen av potetsprit var tilnærmet null.¹⁸⁹ På så måte kan det mistenkes at det ble produsert sprit for tyskerne ved brenneriet samtidig som det ble lagret for Vinmonopolet, basert på overskuddet ved Stange brenneri og Tangen brenneris drift, uten at det finnes ytterligere bevis for dette.

¹⁸³ A/S Vinmonopolet: 4

¹⁸⁴ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 4. september 1944

¹⁸⁵ SAH-ARK-422, E/Ea/L0001/0003, Tangen årsberetning 1944/1945

¹⁸⁶ SAH-ARK-422, A/Aa/Aaaa/L0002/0002, Brennerienes forening årsberetning 1944-45

¹⁸⁷ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 5. juni 1945

¹⁸⁸ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 12. april 1945

¹⁸⁹ A/S Vinmonopolet 1946: 10

3.3 Typer produksjon

For okkupasjonsmakten ble det som vist gjennomført ulike produksjoner på bestilling flere omganger. Tabell 4 gir en oversikt over hvilke produkter som ble produsert, mengden, i hvilken periode produksjonen fant sted og hvilken aktør bestilling kom fra. Vinmonopolet er drøftet om det kan regnes som bestilling fra okkupasjonsmakten, men hvor henvisning til Tangen og overskuddet ved Stange kan argumentere for dette.

Tabell 4. *Oversikt over produksjon på bestilling fra okkupasjonsmakten ved Stange Brenneri og Frøforretning.*

Produkt	Mengde	Tidsperiode	Aktør
Potetmel	150 tonn ¹⁹⁰	1941/1942	Wehrmacht
Potetsprit	7350 liter ¹⁹¹	1943	Wehrmacht
Havresprit	38 090 liter ¹⁹²	1943	Wehrmacht
Lagring av sprit	Ikke oppgitt	1944	Vinmonopolet

Tabellen viser til en varierende produksjon i mengde og produkter, men en relativt sammenhengende periode med produksjon for okkupasjonsmakten. Samtidig er det viktig å påpeke at produksjonen foregikk høst og vinter, da vår og sommer gikk med til produksjon av potet og havre. Unntaket er lagringen av sprit, hvor avtalen ble inngått i juli 1944. Som tidligere vist utgjorde produksjonen av potetmel omtrent 15% av terminens totale produksjon. Like interessant er det å se til mengden sprit produsert, i en periode hvor spritproduksjonen som ikke var basert på sulfittsprit, var stanset på grunn av rasjonering av jordbruksprodukter.

3.4 Sentrale personer og ideologi

9. april 1940 marsjerte tyskerne inn i Oslos gater, hovedstaden var okkupert, og resten av Norge fulgte i den påfølgende tiden. I motstandskampen og mobiliseringen som foregikk de første dagene, var Stange brenneris styreformann Peter Gaustad delaktig. I styreprotokollen fra brenneriet ble det skrevet en kort beretning om hendelsesforløpet i krigens første dager, hvor Gaustads motstand mot tyskerne beskrives kort, hvorpå han ble forvist fra Stange i en periode.¹⁹³ Gaustad nevnes ikke igjen før i september samme år, hvor forvisningen da var

¹⁹⁰ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 21. august 1942

¹⁹¹ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 5. april 1943

¹⁹² SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 5. april 1943

¹⁹³ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, beretning om 9. april og virkningene av okkuperingen, 1940

opphørt.¹⁹⁴ Inngangen til beskrivelsen av Stange brenneris tankegods angående okkupasjonsmakten vil jo herav kunne tolkes på begge veier. På den ene siden gjorde styrets formann og brenneriets øverste leder en betydelig innsats i krigens første periode, ved å bidra til å gi okkupasjonsmakten motstand. Samtidig er det underliggende i denne beretningen at de gjenværende ved brenneriet ikke nødvendigvis hadde den samme innstillingen, ved at Gaustad blant annet ble forvist fra Stange. Således vil den indirekte påstanden om sympatisører kunne begrunnes med følgende argument. Styremøtet som beretningen ble nedskrevet ved, ble holdt av de resterende to i styret J. Netlingstad og O. Melbye. I styremøtet 4. mai 1940 kommer det også frem at på grunn av Gaustads fravær i forbindelse med mobiliseringen, ble A. Hagen-Bergeng satt inn som vara.¹⁹⁵

Det som er interessant ved disse navnene, kommer frem i brenneriets styremøte fra 5 juni 1945, hvor både Melbye og Hagen-Bergeng er fraværende. Årsaken til deres fravær var at de hadde blitt arrestert på grunn av deres medlemskap i Nasjonal samling.¹⁹⁶ Melbye på sin side ble først medlem av Nasjonal Samling i september 1942,¹⁹⁷ Hagen-Bergeng derimot ble medlem allerede i desember 1940.¹⁹⁸ Likevel er det merkelig å se hvordan to av de tre styremedlemmene i den første perioden etter krigens utbrudd, senere ble medlemmer av Nasjonal Samling, hvilket kan argumentere for hvorfor styreformann Gaustad ble utestengt i en periode. En annen mulig forklaring er at de ville unngå å provosere okkupasjonsmakten ved å la Gaustad fortsette rett etter hans åpenlyse motstand. Dette kan også fortelle om en form for velvilje ovenfor okkupasjonsmakten, som videre kan være påvirkende til samarbeidet som senere oppsto. Da er det interessant å se hvordan Gaustad ble gjenvalgt til styreleder ved styremøte allerede 20. september 1940, og at det samme gjaldt Melbye.¹⁹⁹ Gaustad som deltok i mobiliseringen mot tyskerne ble altså gjenvalgt til styreformann, med senere NS-medlem Olav Melbye som varaformann.

Det er aspekter som her må tas med, som blant annet virkningen og graden av mobiliseringen Peter Gaustad hadde bidratt med. Styreformann Gaustad blir ved flere anledninger titulert som oberstløytnant Gaustad, og var derfor i en kommandogivende posisjon da han deltok i

¹⁹⁴ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 20. september 1940

¹⁹⁵ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 4. mai 1940

¹⁹⁶ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 5. juni 1945

¹⁹⁷ Riksarkivet, Nasjonal Samling (NS) Riksøkonomiavdelingen, RA-PA-0761, F/Fk/Fkc/L0008, Melbye. Nasjonal Samling (NS) Riksøkonomiavdelingen er heretter forkortet til RA-PA-0761

¹⁹⁸ RA-PA-0761, F/Fk/Fkc/L0008, Hagen-Bergeng

¹⁹⁹ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 20. september 1940

mobiliseringen i Østerdalen de første ukene etter krigens utbrudd.²⁰⁰ Sett i lys av Peter Gaustads militære funksjon, er det grunn til å hevde at hans rolle i mobiliseringen var av betydning, og at dette var noe de øvrige styremedlemmene var klar over. Det forklarer også hvorfor det tok nesten 5 måneder før Peter Gaustad igjen møter ved et styremøte, i det nevnte styremøte i september 1940, og hvor Gaustad i denne perioden skal ha søkt tilflukt i Sverige.²⁰¹ Behovet for å rømme landet i en periode viser Peter Gaustads rolle i mobiliseringen, og hans politiske ståsted ved krigens utbrudd.

Et annet aspekt er at Melbye ikke ble medlem i Nasjonal samling før to år senere, hvorav hans politiske ståsted kan ha blitt endret i perioden, samt argumentet om hans medlemskap var kjent for brenneriet. Av styreprotokollen kommer ikke Melbyes medlemskap frem før krigens slutt. Samtidig kan det sies å være påfallende dersom ingen av styret eller aksjonærene visste at sentrale skikkelser ved brenneriets ledelse var medlemmer av Nasjonal samling deler av okkupasjons tiden. På den andre siden kan dette belyse gråsonene i perioden, hvor det ikke nødvendigvis var okkupasjonsmakten mot motstandsbevegelsen og den norske befolkningen, men hvor det heller kan sees som samarbeid og politisk overbevisning som videreførte driften og samfunnet. Ettersom Hagen-Bergeng meldte seg inn i Nasjonal samling i desember 1940, er det sannsynlig at i alle fall formann Gaustad og varaformann Melbye var klar over dette. Da Norge tross alt var okkupert, var det nok lite styreformann Gaustad kunne gjøre med dette i brenneriets anliggende, selv om det er grunn til å tro at Hagen-Bergengs innmelding ikke var med Peter Gaustads velsignelse. Selv om motstandskamp våren 1940 på ingen måte utelater senere NS-sympatier, viser et innlegg i Hamar Stiftstidende etter hans bortgang i 1949 til en vel ansett mann,²⁰² som gjør det lite trolig at han ble sympatisør i løpet av krigen. På så måte forteller dette om en form for fungerende praksis og felles forståelse fra begge sider om at å samarbeide med hverandre er det beste for brenneriet.

Ettersom styret deler av krigen hadde to medlemmer med medlemskap i Nasjonal Samling, er det grunn til å hevde at dette kan ha hatt påvirkende kraft i bestemmelsene om kollaborasjon med okkupasjonsmakten. Styreprotokollene forteller på så måte ikke noe om uoverensstemmelser i disse sakene, hvorav det var myntet på demokrati og styreformann Gaustad skrev under på samtlige styreprotokoller. Likevel sier sammensetningen av styret

²⁰⁰ Vold 1995: 68

²⁰¹ SAH-ARK-422, A/Aa/Aaaa/L0002/0002, beretning for driftsterminen 1939/40

²⁰² Hamar Stiftstidende 1949: 3

indirekte noe om den mulige påvirkningen, og argumenterer for en økende vilje til å oppsøke løsninger mellom brenneriets drift og okkupasjonsmaktens ønsker og behov.

Av ideologisk overbevisning ved brenneriet, belyser korrespondansen med Norges Industriforbund brenneriets standpunkt i 1944. Ledelsen i Norges Industriforbund ble byttet ut i 1942, som gjorde at forbundet ble tydelig nazifisert. Det var et tydelig skifte av ideologi og perspektiv på drift, som ble konsolidert i mars 1943 med stadig flere utskiftninger og tydeligere retningslinjer. Endringene hadde som formål å sette klare retningslinjer for de norske bedriftene og industrien, med en underliggende plan om at hele den norske industrien skulle ta del i den nazistiske ideologien. Med overtakelsen av ledelsen i forbundet ga det samtidig bedriftene et tydelig valg om motstand eller samarbeid, på mange måter en mulighet til å ytre et tydelig standpunkt for sin ideologi og politiske støtte.²⁰³ Høsten 1943 mottok Stange brenneri og frøforretning en henvendelse fra Norges Industriforbund, med forespørsel om betaling av kontingent. Herav fikk Stange muligheten til å sette et standpunkt ovenfor okkupasjonsmakten og brenneriindustrien som fortalte om deres ideologiske ståsted. Med både et medlem fra Nasjonal Samling i styret, og en styreleder som hadde vært aktiv i motstandskampen, kan dette i utgangspunktet ha blitt sett på som en åpen problemstilling og ikke nødvendigvis et klart naturlig svar sett utenfra. I svarbrevet datert 21. januar 1944 ble følgende presisert;

«Stange Brænderi og Frøforretning er et jordbruksbrenneri og andelsselskap, hvis oppgave er å forædle og omsette andelshavernes jordbruksprodukter, poteter, korn og frø. Vi har aldri vært tilsluttet Norges Industriforbund.At bøndene kan få fortsette sit arbeide, uten slike spørsmål som det foreliggende blandes inn, tror vi er viktig. Av denne grund finner vi at det ikke er riktig å betale kontingent.»²⁰⁴

Stange valgte med dette svaret å si nei til medlemskapet i Norges Industriforbund, hvilket ikke ble direkte akseptert av forbundet. Norges Industriforbund sendte svar til Stange, hvor de påpekte at medlemskap i forbundet var en forutsetning for å kunne drive næringsvirksomhet, og at de derfor var å regne som innmeldt i Norges Industriforbund. Til dette svarte brenneriet at de var kjent med at Hedemarken Potetmelfabrikk var i kontakt med Departementet for proviantering og rasjonering angående medlemskap i Norges Industriforbund, og at de ville

²⁰³ Didriksen 1987: 108

²⁰⁴ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, skrivelse til Norges Industriforbund datert 21. januar 1944

avvente svar i denne saken, da de anså seg som i samme kategori som Hedemarken Potetmelfabrikk.²⁰⁵ Videre nevnes hverken medlemskapet eller svar fra Norges industriforbund i møteprotokollene fra brenneriets styre. Departementet for proviantering og rasjonering var motstandere av Nasjonal samling og okkupasjonsmakten, med klar motstand fra både direktøren og kontorsjefene, og ble ikke nazifisert under okkupasjonstiden.²⁰⁶ Det kan derfor tenkes at svaret fra departementet ikke støttet medlemskapet.

Stange brenneri og frøforretnings nei til Norges Industriforbund kom samtidig som den norske motstanden mot okkupasjonsmakten ble konsolidert. Tyskerne opplevde stadig større motstand og tilbakeslag i krigføringen, hvilket påvirket den norske befolkningen med strengere håndhevingspraksis for å sikre sine allerede okkuperte landområder. For tyskerne fikk dette en kontravirkning, som resulterte i økt oppslutning om motstand i Norge. Da tyskerne gjennom 1944 var på stadig retrett, er sitatet fra Anette H. Storeide betegnende; «Nå hastet det med å vise seg som gode nordmenn.»²⁰⁷ Brenneriets nei til det offentlig nazifiserte Norges Industriforbund kan derav sees i tråd med utviklingen innen den norske motstanden, hvor den tyske defensiven skapte en felles intensjon om å fremme motstandsvilje. I lys av utviklingen ville det også vært merkverdig dersom brenneriet hadde valgt å inngå medlemskap, som videre ville satt brenneriet i et dårlig lys, hvilket i praksis ikke ga brenneriet et annet valg enn å avvise forespørselen om medlemskap.

3.5 Økonomiske endringer

Før krigen brøt ut var det jevn produksjon ved brenneriet. Likevel hadde utbedringer og investeringer ved brenneriet ført til at de i 1940 hadde et lån på 195 715 kroner ved Hamar sparebank.²⁰⁸ Ettersom driften gikk som planlagt var ikke lånet en bekymring for brenneriet, men heller en planlagt utgift. Etter krigsutbruddet gikk styret gjennom beholdningen og verdien av den, hvilket summerte i potetsprit til en verdi av 66 992 kroner og maissprit til en verdi av 37 658 kroner.²⁰⁹ Produksjonen for 1940 var tilfredsstillende for brenneriet, til tross for de innskrenkingene som var blitt innført i forbindelse med krigen, hvorav de klarte å øke utbytte per utnyttet potetmengde sammenlignet med tidligere.²¹⁰ I løpet av krigens første år

²⁰⁵ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 8. februar 1944

²⁰⁶ Simonsen 2016: 98-100

²⁰⁷ Storeide 2014: 274

²⁰⁸ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 28. mars 1940

²⁰⁹ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 25. juni 1940

²¹⁰ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 10. januar 1941

klarte Stange å produsere og selge produkter, slik at det resulterte i et overskudd på 13 000 kroner.²¹¹ Stange valgte deretter å etablere et potettørkeri ved fabrikken, for å kunne utvinne potetmel, som også var det maskineriet som ble brukt ved den første produksjonen av tyskerne. Ettersom Statens kornforretning ønsket å benytte seg av anlegget, støttet de etableringen med en vesentlig sum,²¹² hvorav de også betalte 85 000 kroner av de 93 410 kronene det kostet brenneriet å drive tørkeriet i oppstarten.²¹³ Herav vises det til en relativt stødig økonomi ved brenneriet i krigens to første år, hvor de inngikk avtaler med Statens kornforretning for å finansiere driften. Brenneriet var også i besittelse av et lager av sprit, som fungerte som kapital og sikkerhet i perioden.

Derimot sees det en endring i 1942, hvor økonomien endres ved brenneriet. Brenneriet ble satt ut av drift, og den øvrige driften var også nedadgående. Sommeren 1942 valgte brenneriet å selge en del lagret sprit, for å skaffe kapital. Likevel hadde produksjonen for tyskerne gitt en god inntekt i den forhenværende terminen, hvilket ga et samlet overskudd på 27 571 kroner.²¹⁴ Ettersom brenneriet valgte å selge den lagrede spriten, viser det til at de opplevde en begynnende pressende situasjon, som ble løst ved å bruke av brenneriets lager. Høsten 1942 er det ingen produksjon å spore ved Stange brenneri og frøforretning, men hvor det igangsettes spritproduksjon i januar 1943 som tidligere vist. Ettersom produksjonen hadde hatt en kraftig nedgang, sees denne bestillingen som særs viktig for driften ved brenneriet. Spritproduksjonen ga en viktig inntekt for brenneriet, på totalt 85 869,39 kroner,²¹⁵ som da er vesentlig større enn de forhenværende overskuddene. Etter spritproduksjonen stanser produksjonen ved brenneriet, hvor de i brevet til Norges Industriforbund i desember 1943 forteller at det ikke har vært drift siden den gitte produksjonen.²¹⁶ Foruten lagringen for Vinmonopolet i 1944, var det ingen drift ved brenneriet, heller ikke potettørkeriet, i resten av okkupasjonstiden.²¹⁷ Det er derfor overskuddet fra produksjon er overraskende etter terminen 1944/1945, som er drøftet i forbindelse med Vinmonopolets lagring.

Økonomien ved brenneriet kan altså betraktes som god ved inngangen til krigen, og også gjennom krigens to første år. Deretter møtte de utfordringer, som kan knyttes til

²¹¹ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 22. juli 1941

²¹² SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 26. januar 1942

²¹³ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 3. mars 1942

²¹⁴ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 14. juni 1942

²¹⁵ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 5. april 1943

²¹⁶ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, skrivelse til Norges Industriforbund datert 21. januar 1944

²¹⁷ SAH-ARK-104, A/Aa/L0005, styremøte 12. april 1945

vareknappheten. Det er derfor interessant å se hvordan det kan tyde på at okkupasjonsmaktens bestillinger ikke bare opprettholdte driften, men også ga et solid overskudd for brenneriet. Tydeliggjøringen fremstår når okkupasjonsmakten ikke foretar flere bestillinger etter spritproduksjonen i 1943, og hvor inntektene til brenneriet synker deretter. I tillegg er det merkelig hvordan okkupasjonsmakten avslutter sitt samarbeid med brenneriet i samme tidsrom som brenneriet velger å si nei til medlemskap i Norges industriforbund. Det kan på en side virke som at brenneriets nei til medlemskap i Norges Industriforbund satte et standpunkt ovenfor okkupasjonsmakten, som derav responderte med å sanksjonere mot brenneriet ved å ikke gjennomføre flere bestillinger. På den andre siden kan den manglende produksjonen sees i sammenheng med vareknapphet, og ikke kun som et direkte resultat av avvisningen av medlemskapet. Det ble gjennomført to bestillinger ved brenneriet, slik at argumentet om nei til medlemskap derfor ikke er sterkt nok i seg selv. Likevel var disse to bestillingene av relevant størrelse, og det er suspekt at bestillingene opphørte i samme tidsrom som brenneriets standpunkt ble fremhevet.

Brenneriets økonomiske variasjon kan derfor skilles mellom før, under og etter produksjonen for okkupasjonsmakten. Ettersom produksjonen ble begrenset i takt med vareknappheten, kan bestillingene fra okkupasjonsmakten ha sikret brenneriet en økonomisk overlevelse i perioden. Videre forsterkes dette med oppholdet i produksjonen og det synkende overskuddet som brenneriet fremla i perioden etter tyskerne avsluttet samarbeidet. Som tidligere vist til sitatet fra professor Andenæs, var det for mange en såpass krevende økonomisk situasjon, at skillet mellom ideologiene og den politiske overbevisningen ble forbigått for å kunne overleve økonomisk.²¹⁸ Stange brenneri og frøforretning opplevde en krevende økonomisk situasjon frem til samarbeidet ble inngått, deretter et relativt blomstrende overskudd i en ellers generelt økonomisk vanskelig periode, og hvor de etter samarbeidet gikk tilbake til de økonomisk pressede omstendighetene.

3.6 Konklusjon

Næranalysen av Stange brenneri viser at inngangen til samarbeidet med tyskerne var forretningsbasert, og motivert av økonomisk profitt fra Stanges side. Ettersom den øvrige produksjonen ved brenneriet stanset, ble produksjonen for tyskerne viktig for brenneriets overlevelse. Som vist er det et tydelig skille mellom før, under og etter produksjonen for

²¹⁸ Ellingsen 1993: 24

tyskerne, hvor den fremstår som prekær for brenneriets økonomiske overlevelse under okkupasjonstiden. Produksjonen for Wehrmacht ga brenneriet en betydelig profitt, da brenneriets produksjon tilsynelatende ellers ville stoppet opp. Det er vist til både NS-medlemmer og motstandsmenn i styret til brenneriet, uten at det virker som det har hatt nevneverdig påvirkning. Stange viser på denne måten til en utdypende forklaring av brenneribransjens overvekt av produksjon for okkupasjonsmakten, og ingen tydelig motstand. Sett i forbindelse med Tabell 2 og den utformede typologien, forsterker Stange denne ved å vise til et økonomisk motivert samarbeid.

Sett i lys av Lemmes' kollaborasjonsbegrep, peker Stange mot både kollaborasjon for profitt og kollaborasjon for bedriftens overlevelse. Ved produksjonen i 1941 hadde produksjonen kun vært stanset i en uke, før tyskerne meldte sin interesse. Det er derfor ikke grunn til å si at brenneriets økonomi hadde blitt presset ennå, og derfor viser mot kollaborasjon for profitt. Etter den første produksjonen ble situasjonen ved brenneriet endret, som argumenterer for at den neste produksjonen for Wehrmacht var begrunnet med økonomisk overlevelse. Samtidig var brenneriet klar over profitten produksjonen kunne medføre, som på sin side argumenterer for kollaborasjon for profitt. Analysen viser derfor til begge de kollaborasjonsbegrepene, og at Wehrmacht på denne måten kunne bruke brenneriets økonomiske situasjon for å kunne utnytte produksjonskapasiteten hos Stange.

Kapittel 4: Romedal Brenneri

Romedal brenneri (brænderi) ble opprettet som et aksjeselskap i 1901, ved Busvold gård i Romedal kommune, dagens Stange kommune, og driften ble igangsatt i 1902.²¹⁹ Selskapet besto av bønder fra området, og ble opprettet med formål om å produsere potetsprit.²²⁰ I 1912 ble H. Poulsen & Co fra hovedstaden en viktig aktør for brenneriet, med avtale vedrørende salg av spritproduktene. Da forbudet mot sprit ble innført, ville ikke innehaveren av H. Poulsen lengre drive firmaet, hvilket førte til at Romedal brenneri kjøpte opp firmaet. Oppkjøpet førte med seg mange økonomiske utfordringer for brenneriet, hvor brenneriet fortsatt hadde utfordringer knyttet til oppkjøpet og tilhørende investeringer ved begynnelsen av andre verdenskrig. De økonomiske utfordringene førte naturlignok med seg utfordringer knyttet til utvidelse og mulige investeringer, men brenneriet holdte likevel produksjonen uavbrutt frem til krigen.²²¹ Under første verdenskrig ble det bygd et potettørkeri ved Romedal brenneri, som hadde blitt utdatert og slitent da andre verdenskrig brøt ut.

Romedal brenneri var altså preget av en økonomisk presset situasjon, noe som hadde vedvart i omtrent 20 år, da krigen brøt ut. Den pressede økonomien kan være delforklarende for utviklingen og kontakten med Wehrmacht, som jeg senere vil komme inn på. I tillegg hadde brenneriet et relativt oppdatert tørkeri, hvilket ville være gunstig for tyskerne å benytte seg av. Bredden i arkivmateriale, tyskernes bruk av brenneriet og den tilhørende responsen er årsaken til at det blir gjort en næranalyse av Romedal. Romedals arkiv inneholder både styreprotokoller og korrespondanse i form av brev, som belyser hvordan Wehrmacht utnyttet produksjonskapasiteten ved brenneriet.

4.1 Inngang til samarbeid

Ut fra styreprotokollene fra Romedal brenneri, er det overraskende lite å spore av inngangen til samarbeidet med okkupasjonsmakten. Det kan være ulike årsaker knyttet til dette, blant annet avgjørelser tatt av styreformann eller andre som ble holdt utenfor protokollen, eller en viss skam knyttet til avgjørelsene som har gått på bekostning av arkivmaterialet i senere tid. Det som likevel er interessant er hvordan hendelsen med tyskernes beslaglegging av

²¹⁹ Stang 2000: 13

²²⁰ Morthoff & Løland 1979: 566

²²¹ Stang 2000: 14

brenneriet knapt nevnes. Samtidig som bruken av ordet beslagleggelse kan diskuteres i seg selv. I de situasjoner de nevnes, er det ved etterspørsel etter utestående beløp for leie. Ordknapphet i styreprotokollen og mulig fortielse er relevante beskrivelser for disse forholdene, hvorav det fremstår som suspekt at selv en beslagleggelse av brenneriet skal kunne passere uten så mye som en uthevelse i styreprotokollen.

Ifølge Alm ga Statens Kornforretning brenneriet et lån på 285 000 kroner i 1940 for å bygge nytt potettørkeri. Likevel ble det ingen suksess, og etter bare 12 dager med produksjon ble tørkeriet stanset.²²² Som tidligere vist fra Hans Clausen Korffs manuskript, mottok Romedal statlig støtte på 116 000 kroner i terminen 1940/1941, som gikk til å oppdatere og igangsette potettørkeanlegget.²²³ Lånet utelukker ikke nødvendigvis den statlige støtten som Korff nevner, ved at den kan ha blitt brukt til å betale ned på lånet. Det fremkommer ikke av arkivet noe som hverken bekrefter eller avkrefter dette. Indirekte tjente dette okkupasjonsmaktens interesser. Anlegget tjente senere tyske interesser direkte ved at Wehrmacht tok anlegget i bruk.

Buchheim og Scherner fremmer i sin artikkel fra 2006 en interessant slutning, som kan være med på å belyse aspektet om statstilskuddet videre. Det økonomiske tilskuddet må sees i sammenheng med okkupasjonsmaktens økonomiske resonnement og politikk, og kan ikke sees som et rent økonomisk tilskudd. Normalt økonomisk resonnement omhandler hvordan institusjoner kan tildele bedrifter økonomiske tilskudd, hvor tilskuddet fremmer en økonomisk fremgang, og hvor ikke-økonomisk politikk ikke er relevant for beslutningen og tildelingen. I den tyske økonomien var ikke dette tilfellet, hvor nazismens prinsipper la grunnlag for tildeling av økonomiske tilskudd.²²⁴ På denne måten kan tilskuddet ansees som et frampek mot overtakelsen i slutten av 1942, hvor tilskuddet gikk til å oppruste fabrikken for tyskernes ønske om fremtidig produksjon. Samtidig reiser det videre et spørsmål om hvorfor nettopp Romedal brenneri ble utpekt som mottakeren av dette tilskuddet, og dersom en skal følge Buchheim og Scherners teori, hvilke politiske og ideologiske argumenter fantes det fra okkupasjonsmaktens side for å velge Romedal brenneri. Ideologiske overbevisninger ved brenneriet vil trekkes frem i kapittelet om sentrale personer.

²²² Alm 1985: 216

²²³ RA-PA-0951, F/L0002/0001, s. 29

²²⁴ Buchheim & Scherner 2006: 412

Selv om styreprotokollene fra Romedal brenneri ikke gir utfyllende informasjon vedrørende inngang til samarbeid med okkupasjonsmakten, så kan arkiverte brev gjøre noe annet. Av brev fra Romedal brenneri til Statens Kornforretning datert 6. august 1942, siterer Romedal brenneri et brev de mottok fra Heeresverpflegungsdienststelle Oslo (HVD) den 28 juli 1942. Herunder informerer okkupasjonsmakten om deres ønske om å leie brenneriet, medhørende brenneriets potetvaskeri, potetkjeller og potetdamper. Årsaken til at Romedal tar kontakt med Statens Kornforretning angående dette, er at den eventuelle driften for dem av potettørkeriet ville utgått.²²⁵ Dette er da første tegn på kommunikasjon mellom Romedal brenneri og okkupasjonsmakten som omhandler samarbeid og bortleie av brenneriet. Det er altså ved denne kommunikasjonen ingen tegn på beslagleggelse eller motstand fra brenneriets side, heller en dialog om bortleie og tilhørende eiendom og maskiner. Interessant nok er tittelen på mappen i arkivet *Tyskernes beslagleggelse av brenneriet 1942-1943*,²²⁶ som tilsier en annen form for avtale og kommunikasjon enn hva som kommer frem fra de arkiverte brevene. Et annet aspekt er mangelen på informasjon fra styremøtene vedrørende bortleie av brenneriet, hvilket naturlig nok hadde en vesentlig innvirkning på brenneriets drift. Det ble avholdt et styremøte den 31 juli 1942, tre dager etter at de mottok brevet fra Heeresverpflegungsdienststelle Oslo, uten at brevet blir notert i protokollen.²²⁷ Bortleien av brenneriet nevnes her først ved et styremøte 23 september 1942, hvorav det nevnes i forbindelse med tyskernes kjøp av ved fra brenneriet for bruk i driften ved brenneriet.²²⁸

Det er altså flere aspekter som tyder på at inngangen til samarbeidet mellom okkupasjonsmakten og Romedal brenneri var preget av et ønske om å leie brenneriet fra tyskernes side, og en aksept fra brenneriets side. Når det gjelder en eventuell beslagleggelse, finnes det ingen tydelige tegn på at dette var tilfelle fra brenneriets protokoller, hvorav det hverken kommer frem noen form for tvang eller direkte ordrer. Samtidig er det relevant å reise spørsmål ved graden av frivillighet, når det tross alt var en forespørsel fra okkupasjonsmakten, som per tidspunkt var den sterkeste makten i Norge, og straffejustisen mot motstandsbevegelsen var kjent. Likevel er det merkverdig at hverken leien eller korrespondanse med okkupasjonsmakten nevnes ved inngåelse i styreprotokollen, og da heller ikke som punkt inn mot en eventuell generalforsamling. Det er derfor interessant å se hvordan

²²⁵ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse til Romedal brenneri fra Heeresverpflegungsdienststelle Oslo, 28. juli 1942

²²⁶ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, mappeforside

²²⁷ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 31. juli 1942

²²⁸ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 23. september 1942

brenneriforeningens beretning for driftsterminen 1942/43 omtaler enkelte beslagleggelser, uten å direkte nevne Romedal, men videre viser til at Romedal måtte stille brenneriet til disposisjon for potetdamping, i likhet med Løiten, Nederkvern, Hvam og Gjerstad.²²⁹ Sett i sammenheng med Tabell 2, hvor Nederkvern og Løiten delvis samarbeidet med okkupasjonsmakten med velvilje, og Hvam tok del i Gefrierkartoffelatkion, setter det et spørsmålstegn ved begrepet beslagleggelse. Beslagleggelse og det å stille brenneriet til disposisjon kan sies å være motsetninger, avhengig av det bakenforliggende. Med den påviste typologien, hvor det var en viss aksept for samarbeid med okkupasjonsmakten i bransjen generelt, kan dette argumentere for at den frivillige delen av å stille fabrikken til disposisjon var større enn beslagleggelse.

Tyskerne hadde som nevnt Hag konvensjonene å forholde seg til, med en utfyllende del i Oppenheim sin *International law*. Herunder kom kravet om økonomisk kompensasjon i form av kontanter for gjennomførte rekvisisjoner, og at rekvisisjonen måtte være nødvendig for okkupasjonsmakten. Nødvendigheten kan belyses med muligheten for økt matforsyning gjennom potetvaskeri, potetlager og potetdamperi. Den økonomiske kompensasjonen kan derimot rette søkelys mot frivilligheten i bortleie av brenneriets lokaler. Gjennom styreprotokollene og korrespondansen vil bortleie kunne gi uttrykk for en enighet om bortleie, uten noen nevneverdig motstand. Ved å se til kravene i Hag konvensjonene, kan den tilsynelatende tosidige enigheten om bortleie heller ha vært et valg uten alternativer, hvilket forsterkes med Maria Fritsches henvisning til beretning om en situasjon hvor rekvireringen ville funnet sted uavhengig av motstand eller ikke.²³⁰

4.2 Tyskernes beslagleggelse av brenneriet

Brevet fra Heresverpfligungsdiensstelle i Oslo fra sommeren 1942, var det første tegnet på en kommende overtakelse av brenneriet fra tyskernes side. I brevet beskrives tyskernes gjennomgang og besiktigelse av brenneriet, hvorpå de fant brenneriet som gunstig å leie, da i perioden fra 1. desember 1942 til 1. mars 1942. Tyskerne redegjorde i brevet for hvordan de ønsket å bruke brenneriet til foredlingen av poteter, og hvordan de selv skulle stå for kullet til oppvarmingsdelen av produksjonen. Nødvendig utstyr ville tyskerne også stå for. Spesielt interessant blir det mot slutten av brevet. Tyskerne ba her om beskjed når brenneriet var klar

²²⁹ SAH-ARK-422, A/Aa/Aaaa/L0002/0002, Beretning for driftsterminen 1942/43

²³⁰ Fritsche 2022: 207-208

for å leie bort virksomheten sin, og at prisen for leie ville bli avgjort med det samme. Avslutningsvis ønskes raskest mulig svar.²³¹

Det er flere aspekter som peker seg ut ved dette brevet. På den ene siden fremstår tyskerne svært løsningsorienterte, ved å skulle levere både kull og eventuelle maskiner, samt at de så mange ulike produksjonsmuligheter ved brenneriet. På den andre siden vitner brevet om en okkupasjonsmakt som nærmest forventer å få overta brenneriet. Spørsmålet om overtakelsen er konkretisert til når, og ikke om, altså er det ikke tvil om at brenneriet skal leies bort, bare om når de kan komme til enighet om pris. Samtidig ble det ikke gitt store muligheter for diskusjon om pris, da denne skulle avgjøres raskest mulig ved inngåelse av kontrakt. Her kan også brenneriets påvirkningskraft drøftes, da de sannsynligvis måtte forholde seg til den prisen som tyskerne foreslo. Likevel er det tegn på at brenneriet gjorde et forsøk på å kreve det de opplevde som korrekt sum for leie, hvilket styremøte fra 18. januar 1943 viser til.²³² Samtidig hadde tyskerne retten til å selv bestemme leieprisen, som gjorde at de kunne betale en annen sum enn hva brenneriet ønsket.²³³ Herav trekkes inn korrespondanse mellom lensmannen i Romedal på vegne av brenneriet og Innenriksdepartementet, hvorav oppgjørsavdelingen påpekte at leien skulle fortsette å settes til 120 kr per dag. Styret bemyndiget i dette møtet brenneriets styrer til å fortsette forhandlingen med innenriksdepartementet, for å kunne fremforhandle det som skal ha vært den opprinnelige avtalen om døgnpris, hvilket var 150 kroner.²³⁴

Forhandlingen om leieprisen opp mot det opprinnelige brevet fra Heresverpflegungsdienststelle og Oppenheims International law, skulle tentativt fungere som okkupasjonsmaktens retningslinjer. Brevet påpekte at leieprisen ville bli bestemt relativt raskt ved enighet om bortleie, hvilket i seg selv tilsier at tyskerne kunne være villige til å gå med på en rettferdig pris, ettersom leien fremsto som nødvendig og verdifull for dem. Samtidig påpeker her styreprotokollen at den tilsynelatende avtalte prisen ikke ble opprettholdt, hvilket strider mot det opprinnelige brevet og forventningene brevet kan ha medført for brenneriet. Okkupasjonsmakten var likevel ikke pliktige til å betale den prisen som brenneriet krevde, men Haag konvensjonene krevde at de skulle yte en økonomisk kompensasjon for

²³¹ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse til Romedal brenneri fra Heeresverpflegungsdienststelle Oslo, 28. juli 1942

²³² SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 18. januar 1943

²³³ Fritsche 2022: 203

²³⁴ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 18. januar 1943

rekvireringen. Okkupasjonsmakten hadde full rett til å selv bestemme prisen for leien, uten at Romedal brenneri hadde makt til å påvirke prisen. Likevel fremheves en forventning om at prisen okkupasjonsmakten setter skal være rettferdig.²³⁵ Ettersom det ikke er noe videre arkivmateriale som omtaler denne saken, er det grunn til å tro at leien ble videreført ved 120 kr døgnet, og at tyskerne hadde retningslinjene på sin side ved å kreve dette. Likevel forteller det noe om forholdet mellom okkupasjonsmakten og brenneriet, hvor det er grunn til å hevde at de nok følte seg delvis lurt i dette tilfellet. Samtidig skapte det en god inntektskilde for brenneriet, i en periode hvor den generelle produksjonen var fragmentert og innskrenket.

I samme arkiv som brevet fra Heresverpflegungsdienststelle, finnes også det utfylte dokumentet, som tydelig viser til okkupasjonsmaktens overtakelse av Romedal brenneri. Overskriften for dokumentet kan oversettes til Bruksbevis for den tyske vernemakten, og mottakere av dokumentet var Romedal brenneri og lensmannen i Romedal. I likhet med det tidligere brevet settes overtakelsen til 1. desember 1942, og det beskrives hvilke typer produksjon de planla å bedrive. Leieprisen fremkommer ikke av dokumentet, hvor det som tidligere vist ble en diskusjon om i ettertid. For å undertegne dokumentet ble stempelen til sjefsintendanten for Wehrmacht i Norge brukt.

Av dokumentet informeres det om at følgende fulgte med; potetvaskeriet, anlegget av kjeler og kokesystemer, varmeanlegget, samt kontorer, lagerplass og overnattingsmuligheter.²³⁶ Dette vil si at hele brenneriet i praksis ble overtatt, og at tyskerne belagde seg på å stasjonere soldater ved brenneriet. Brenneriet ble derfor beslaglagt i sin helhet, og hvor dokumentet viser til tyskernes kontinuerlige tilstedeværelse ved brenneriet. Sett opp mot problemstillingen viser dokumentet til at brenneriet ikke bare ble brukt til å fremskaffe matforsyninger til Wehrmacht, men også til å sikre husly for tyske soldater. Okkupasjonsmaktens behov for husly var vesentlig under okkupasjonen, og de rekvirerte ulike typer bygninger for å huse sine soldater. Dette var alt fra skoler, til hoteller og private hjem.²³⁷ Videre er dette et argument for at overtakelsen av brenneriet også var begrunnet med tyskernes tilstedeværelse i området og derav behovet for husly, i tillegg til produksjonen ernæringsprodukter, selv om dette ikke kommer frem i de øvrige dokumentene.

²³⁵ Oppenheim 1912: 186

²³⁶ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, Bruksbevis for Wehrmacht for overtakelsen av Romedal brenneri, Bescheinigung über Inanspruchnahme durch die Deutsche Wehrmacht, Nr. 004885, undertegnet av sjefsintendanten i Wehrmacht Norge

²³⁷ Fritsche 2022: 200

Høsten 1942 kan det spores en del korrespondanse fra og til Romedal brenneri, fortrinnsvis til Wehrmacht og Statens kornforretning. Disse omhandler i stor grad spørsmål fra tyskerne vedrørende driften, blant annet om potetmel av 2. sort kan brukes til noe. Brevene til Statens kornforretning omhandler for det meste en videreformidling av tyskernes bestemmelser vedrørende driften ved brenneriet.²³⁸ Den 2. november 1942 mottok brenneriet et brev fra Kartoffelaufbringungskommando Hedmark, underliggende H.V.D. i Oslo. Brevet henviser til H.V.D. sin leie av kjelleren for lagring av poteter, hvorpå de har sett seg nødt til å gjøre noen utbedringer, blant annet byttet rister, dampventiler og andre artikler knyttet til driften. Spesielt viktig var dette på grunn av forberedelsene til vinterens frysekampanje, hvor Romedal brenneri skulle motta 3017 hektoliter poteter til frysing. Brenneriet skulle betales for bruken av brenneriet fra 1. oktober, men det måtte regnes sammen med den totale summen ved kampanjens slutt. Samtidig måtte brenneriet gi et forslag til pris, for å overvåke potetene gjennom vinterens lagring.²³⁹

Som brevet tilsier, ble tyskernes bruk av brenneriet satt i gang én måned før avtalt tid, hvor de samtidig viser til at brenneriet skulle få dette kompensert etter gjennomføringen av frysingen av poteter. Dette kommer også frem i styreprotokollen, hvor det ble notert et punkt for å etterspørre leie fra tyskerne. Differansen kommer frem ved at styret hevder leien av brenneriet ble igangsatt 8. oktober, og ikke 1. november som brevet tilsier.²⁴⁰ Utover dette nevnes ikke saken ytterligere, noe som tilsier at Romedal brenneri og tyskerne kom til en enighet om saken. Det som er mest interessant å hente ut fra det aktuelle brevet, er viktigheten av brenneriet i den påfølgende kampanjen for frysing av poteter. Tyskernes utbedring av brenneriet argumenterer for at de anså brenneriet som viktig i kampanjen, og det kan spores en forventning til et positivt resultat.

Wehrmacht's rekvirering av Romedal brenneri varte ifølge styreprotokollen fra høsten 1942 til og med 1. mars 1943.²⁴¹ Betalingen av leien skapte imidlertid utfordringer for brenneriet, da de ikke fikk godkjent driftsregnskapet av Statens kornforretning den påfølgende sommeren. Dette ble begrunnet med at brenneriet ikke førte leieinntektene i regnskapet, hvor

²³⁸ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse til Statens kornforretning fra Romedal brænderi, 10. august 1942

²³⁹ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse til Romedal brenneri fra Kartoffelaufbringungskommando Hedmark, 2. november 1942

²⁴⁰ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 18. januar 1943

²⁴¹ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 23. september 1942

både styreformann og bestyrer måtte møte på konferanse med Statens kornforretning for å forklare saken.²⁴² I neste styremøte refereres konferansen, hvor brenneriets representanter hadde forklart saken med at de avventet krav om erstatning for tyskernes beslagleggelse av brenneriet, hvor Statens kornforretning påpekte at de hadde krav på en andel. Beløpets størrelse kunne derimot ikke nevnes av Statens kornforretning, men skulle formidles senere.²⁴³ Etersom saken ikke nevnes videre, er det rimelig å anta at brenneriet førte leieinntektene fra Wehrmacht i et revidert regnskap, slik at regnskapet ble godkjent. Samtidig er det grunn til å anta at kravet om erstatning ikke ble godkjent, ettersom det ikke kommer frem i senere arkiv, og at de hadde mottatt leiebeløp som kunne bli ansett som tilfredsstillende av erstatningsdirektoratet.

Problematikken vedrørende leiebeløp, krav og andel til Statens kornforretning er tydelig noe brenneriet tok hensyn til ved neste rekvirering fra Wehrmacht. Av styremøte fra 13. august 1943 beskrives hvordan tyskerne hadde gjort brenneriet oppmerksom på at de planla å rekvirere brenneriet vintersesongen 1943/1944, for videre drift av frysing av poteter, og at lagring av poteter ville begynne allerede høsten 1943.²⁴⁴ Andelene av leieinntektene ble raskt bestemt, og Statens kornforretnings andel av leien ble fastsatt til 6500 kroner.²⁴⁵ Leien av brenneriet fremstår i første omgang som en rekvirering ved også dette tilfelle, men det er heller ingen stor motstand å spore fra brenneriets side. Wehrmacht ga altså beskjed til brenneriet om ønske om å benytte brenneriet for vintersesongen, i likhet med vinteren før, men hvor forskjellen er at styreprotokollen benevner leien som rekvirering, og ikke leie som ved vintersesongen 1942/1943.

Av informasjonen gitt av Wehrmacht er det to sider av saken som bør trekkes frem. På den ene siden fortsatte Wehrmacht å rekvirere brenneriet, hvor de tidligere hadde foretatt en rekke oppgraderinger og hadde kjennskap til fabrikken og dens produksjonsmuligheter. Tyskernes investeringer ved fabrikken kan argumentere for hvorfor de valgte å rekvirere fabrikken også ved dette tilfelle. På den andre siden er mangelen på motstand fra brenneriet et tvetydig signal. Det kan tolkes som et signal på at de ikke så noen grunn i å motsette seg tyskernes ønsker, ettersom de mest sannsynlig ville blitt gjennomført uavhengig av potensiell motstand.

²⁴² SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 30. juli 1943

²⁴³ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 13. august 1943

²⁴⁴ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 13. august 1943

²⁴⁵ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 15. september 1943

Samtidig hadde de fersk kjennskap til hvor mye kapital en slik bortleie kunne medføre, hvilket ville være gunstig for brenneriet. Likevel er det grunn til å hevde at situasjonen ikke bare kan sees som to ekskluderende motstående perspektiver, men at en gjensidig påvirkning kan være forklarende. Det er fullt mulig at brenneriet så muligheten for økonomisk gevinst, samtidig som de anså motstand som nytteløst, hvilket ga de i realiteten bare ett valg, men som de samtidig kunne komme fra med økt økonomisk kapital. Den mest plausible forklaringen vil derfor være at tyskerne hadde konsolidert fabrikken og etablert kjennskap til både området og fabrikkens produksjonsmuligheter, samtidig som fabrikken fikk muligheten til å etablere leieinntekter for en periode, hvilket var det beste alternativet de hadde.

4.3 Typer produksjon

Etter tyskerne overtok brenneriet i oktober 1942, ble det naturlig nok igangsatt produksjon ved brenneriet. Av arkivet er det to klare tyske planer som Romedal brenneri ble en del av ved den tyske overtakelsen, hvilket var Kartoffeldampfkolonnen og Kartoffeleinlagerung via Gefrieraktion, styrt av Kartoffelaufbringungskommando i Oslo, som var underlagt H.V.D. Kartoffeldampfkolonnen innebar bruk av brenneriet til foredling ved damping av poteter. Brev fra HVD forteller at for denne bruken ble brenneriet tilsendt kull, som i utgangspunktet skulle gå til lignende bruk ved Stange brenneri, men som Romedal brenneri overtok for å kunne drive dampingen av potetene.²⁴⁶ Omdirigeringen forteller om prioriteringen av Romedal brenneri, og derav satsingen som tyskerne ønsket å gå for ved brenneriet, i og med at den opprinnelige planen om potetdamping ved Stange brenneri ble nedprioritert. Det er også interessant å se den store mengden kull Romedal ble tilsendt, som i 1942 var på 80 tonn,²⁴⁷ i en periode hvor kullet var rasjoneringsvare. Av bestemmelsene fra Forsyningsdepartementet kunne mindre bedrifter motta kull dersom det var kritisk nødvendig, og da kun i en kort periode.²⁴⁸ Tildelingen av kull fra okkupasjonsmakten er derfor forsterkende for argumentet om at Romedal brenneri ble prioritert for å kunne gjennomføre den planlagte driften.

Kartoffeleinlagerung, lagring av poteter, sees i sammenheng med både Kartoffeldampfkolonnen og Gefrieraktionen, som var henholdsvis potetdamping og frysing av

²⁴⁶ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse til Romedal brenneri fra Heeresverpflegungsdienststelle Oslo, 14. august 1942

²⁴⁷ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse til Romedal brenneri fra K.V.I.u.Kol. Führer, Verhandlung, 1. mars 1943

²⁴⁸ Schei & Tvedt 1941: 1

poteter. Lagringen av poteter sees i dette henseende som en nødvendighet for å kunne gjennomføre begge de øvrige planene, men var like fullt en plasskrevende aksjon ved brenneriet. For potetfrysekampanjen ble en del utstyr byttet ut eller fornyet av tyskerne, for å optimalisere produksjonen. Frysing av poteter gjennom Gefrieraktion ble gjennomført både vinteren 1942/1943 og vinteren 1943/1944 ved Romedal brenneri. Til produksjonen vinteren 1943/1944 solgte Romedal brenneri 15 000 papirsekker til Wehrmacht, som skulle brukes til lagring av potetene.²⁴⁹ Brenneriet ble brukt til lagring av andre artikler enn bare poteter, hvor okkupasjonsmakten lagret blant annet rug høsten 1944.²⁵⁰

Tabell 3: *Oversikt over okkupasjonsmaktens former for produksjon ved Romedal brenneri.*

Produkt	Tidsperiode	Aksjon	Aktør
Potetdamping	1942	Kartoffeldampfkolonne	K.A.K. Oslo
Lagring av poteter	1942	Kartoffeleinlagerung	K.A.K. Oslo
Frysing av poteter	1943/1944	Gefrieraktion	K.A.K. Oslo
Lagring av poteter	1943/1944	Kartoffeleinlagerung	K.A.K. Oslo
Frysing av poteter	1943/1944	Gefrieraktion	K.A.K. Oslo
Lagring av rug	1943/1944		Wehrmacht
Salg av potetsekker	1944		Wehrmacht

Ifølge arkivmateriale ble de fleste bestillingene sendt fra Kartoffelaufbringungskommando i Oslo, som i tabellen er forkortet til K.A.K. Oslo. Unntaket er lagringen av rug og salget av potetsekker, som styreprotokollene referer til som gjennomført av Wehrmacht, men hvor de må sees i sammenheng med de øvrige aksjonene.

Av brevet fra Kartoffelaufbringungskommando Hedmark kommer det frem at det ikke var utelukkende tyskere som arbeidet ved brenneriet, men også brenneriets egne arbeidere som økte brenneriets inntekter ved leieforholdet ytterligere. Arbeiderne hadde blant annet som oppgave å kontrollere temperaturen, overvåke ventilasjonen og gjøre eventuelle nødvendige tiltak. Totalt sett var arbeidsoppgavene til brenneriets arbeidere å passe på potetene.²⁵¹

²⁴⁹ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse til Romedal brenneri fra Heeresverpflegungsdienststelle Oslo vedrørende kjøp av papirsekker, 15. desember 1943

²⁵⁰ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 9. september 1944

²⁵¹ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse til Romedal brenneri fra Kartoffelaufbringungskommando Hedmark, 2. november 1942

Brenneriet leverte også ved til Wehrmacht som supplement til kullet. For den første perioden tyskerne rekvirerte brenneriet resulterte veden alene til en inntekt på 5999,76 kr for brenneriet.²⁵² Ved den første rekvireringen av brenneriet var den hovedsakelige produksjonen knyttet til lagring av poteter, frysing av poteter eller damping av poteter.

4.4 Sentrale personer

Det er to sentrale personer i og rundt Romedal brenneri, som er gjengangere i de ulike arkivene. En av dem er lensmannen i Romedal, som på enkelte måter fungerte som et mellomledd mellom Romedal brenneri og Wehrmacht, samtidig som han fulgte opp produksjonen og avtaler på vegne av Wehrmacht. Den andre er brenneriets bestyrer Johan Krogstie, som undertegnet alle papirene som var knyttet til okkupasjonsmakten, og som møtte utfordringer med Wehrmacht i 1943. I tillegg er det to av styremedlemmene i Romedal brenneri som var medlemmer i Nasjonal Samling under krigen, hvilket er interessant å se til i kombinasjon med tyskernes beslaglegging av brenneriet.

Lensmannen i Romedal blir ved alle relevante papirer i referert til som kun lensmannen i Romedal, og aldri ved navn. Det er heller ikke å finne noe underskrift fra lensmannen på disse dokumentene. Under krigen var det både lensmann og lensmannsfullmektig i Romedal, men med tanke på at lensmannen var medlem av Nasjonal Samling, og lensmannsfullmektigen derimot lente seg mot den andre siden, er det mest sannsynlig at det refereres til lensmannen.²⁵³ Lensmann Gustav Olausen Bahus var som nevnt medlem av Nasjonal Samling, men meldte seg ikke inn før 28. desember 1940.²⁵⁴ Han skal likevel ikke ha vært nazist, til tross for sitt medlemskap, og flere skal ha betrodd seg til Bahus om blant annet bruk av radio. Han skal likevel ikke ha bidratt til motstandskampen, og det kan sies at han havnet mellom barken og veden i så henseende.²⁵⁵ Okkupasjonsmakten brukte det første året av okkupasjonen til å få lensmennene til å melde seg inn i Nasjonal Samling, hvorav den første som mistet jobben for å nekte å melde seg inn, var i november 1940.²⁵⁶

Gustav Olausen Bahus ble spesielt koblet inn da det kom til den nevnte uoverensstemmelsen angående pris mellom Romedal brenneri og okkupasjonsmakten. Bahus utarbeidet selv et

²⁵² SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, kvittering sendt til Wehrmacht for deres bruk av ved, 25. februar 1943

²⁵³ Lunde 1998: 62

²⁵⁴ RA-PA-0761, F/Fk/Fkc/L0008, Gustav Olausen Bahus

²⁵⁵ Lunde 1998: 62

²⁵⁶ Lunde 1998: 51

forslag til godtgjørelse for tyskerne bruk av brenneriet i terminen 1942/1943, som møtte brenneriets krav. Brenneriet var fornøyd med prisen, men påpekte at datoen for begynnelsen av leien måtte endres.²⁵⁷ Dette taler for at lensmannen ønsket at brenneriet skulle oppnå rettferdig pris, og arbeidet på denne måten for at brenneriet og okkupasjonsmakten skulle komme til en enighet. Bahus mottok et brev fra HVD i slutten av september 1942, som forklarte hvordan Romedal brenneri ikke var i stand til å betale frakten for kullet de hadde overtatt fra Stange brenneri, og viste til regning fra Stange brenneri. Stange fikk som svar at Romedal brenneri ikke kom til å betale denne regningen, da lensmannen i Romedal ville overta den for å utføre betalingen.²⁵⁸ Selv om lensmannen virker til å ha ønsket et godt forhold til brenneriet, er ikke det i seg selv argument nok for å overta regningen for frakten. Ettersom lensmannen var medlem av Nasjonal Samling, og statsansatt, er det mest nærliggende å hevde at årsaken til at han overtok regningen, var for å betale på vegne av okkupasjonsmakten.

Romedal brenneris bestyrer Johan Krogstie var ikke medlem av Nasjonal Samling, derimot tilhørte han det norske militæret som kaptein. Johan Krogstie deltok i motstandskampen i krigens første uker, som del av bataljon Torkildsen, hvor han også ved et tilfelle ledet bataljonen.²⁵⁹ Bestyrer Johan Krogstie ble arrestert av Wehrmacht 16. august 1943.²⁶⁰ Arrestasjonen var i forbindelse med aksjon polarkreis, hvor okkupasjonsmakten gjennomførte arrestasjoner av norske militærpersonale og ansatte i politiet, med begrunnelse i motstand og brudd på tillit. Totalt ble 1600 arrestert denne augustdagen.²⁶¹ Johan Krogstie ble først sendt til fangeleir i Schildberg i Polen, før han så ble overført til fangeleir i Luckenwalde i Tyskland, der ble han sittende til krigens slutt.²⁶² Det er derfor belegg for å hevde at bestyrer Johan Krogstie var ideologisk imot okkupasjonsmakten, men hvor det ikke finnes bevis på motstand annet enn ved utbruddet av krigen. Like fullt forteller det noe om hvilken innstilling brenneriets styrer hadde. Ettersom han ble arrestert ved aksjon polarkreis, er det heller ikke grunn til å tro at han skiftet side underveis i krigen. Derfor må det ha vært utfordrende for bestyrer Krogstie da brenneriet ble overtatt av okkupasjonsmakten, uten at styret gikk inn for nevneverdig motstand. Samtidig peker brenneriets mangel på kapital til å betale

²⁵⁷ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse til lensmannen i Romedal

²⁵⁸ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse fra Heeresverpflegungsstelle til lensmannen i Romedal

²⁵⁹ Bakke et al. 1965: 109

²⁶⁰ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, tillegg til styremøte 13. august 1943

²⁶¹ Hagen u.å.

²⁶² Norsk digitalt fangearkiv 1940-1945, Johan Krogstie

fraktregningene mot en sviktende økonomi, hvilket bestyreren nok var klar over, hvilket kan ha legitimert rekvireringen for hans del.

Av styret ved Romedal brenneri er det kun to personer som var registrert i Nasjonal Samlings medlemsregister. Peter J. Kongsli var en del av brenneriets styre ved krigens utbrudd, og meldte seg inn i Nasjonal Samling allerede 22. juli 1940.²⁶³ Kongsli satt i styret ved Romedal brenneri frem til 17. desember 1942, som interessant nok også er datoen for når det andre NS-medlemmet kom inn i brenneriets styre.²⁶⁴ Trygve Bryhn, meldt inn i Nasjonal Samling 28. oktober 1940,²⁶⁵ ble altså en del av Romedal brenneris styre ved det samme styremøte som Peter J. Kongsli trakk seg fra styret. Samtidig sammenfaller datoen også med okkupasjonsmaktens første rekvirering av Romedal brenneri, hvilket gjør saken ytterligere interessant. Etersom både Kongsli og Bryhn meldte seg inn i Nasjonal samling kort tid etter okkupasjonen, forteller dette om deres ideologiske overbevisning og tilhørighet. Peter J. Kongsli's deltakelse i brenneriets styre samtidig som hans medlemskap i Nasjonal samling, er i utgangspunktet ikke utslagsgivende ettersom han bare var styremedlem, og at styret til enhver tid besto av minst tre andre medlemmer som ikke var NS-medlemmer. Det som gjør saken interessant, er hvordan hans fratredelse fra styret som eneste NS-medlem, sammenfaller med at et nytt NS-medlem blir valgt inn i styret. Etersom dette valget skjedde samtidig som okkupasjonsmakten hadde sin første rekvirering av brenneriet, viser det til at okkupasjonsmakten ønsket å opprettholde tilstedeværelsen i brenneriets styre, og påvirkningskraften tyskerne hadde.

Trygve Bryhn var en del av styret resten av krigen, hvilket sikret Nasjonal Samling en viss påvirkning i hele okkupasjonstiden. I rettsoppgjøret etter krigen ble de ulike regionale avdelingene til Nasjonal Samling nøye gransket, og nettopp deres bruk av medlemmer for infiltrering var et av hovedpunktene ved etterforskningen og straffeutmålingen.²⁶⁶ På så måte kan infiltreringen og tilstedeværelsen ved styret til Romedal brenneri knyttes opp mot en overliggende plan fra okkupasjonsmakten, ved å aktivt bruke medlemmer av Nasjonal Samling til å samle informasjon fra ulike aktører. Samtidig er tyskernes tilstedeværelse ved rekvireringen av brenneriet i seg selv argument nok for hvorfor det var viktig å ha et NS-

²⁶³ RA-PA-0761, F/Fk/Fkc/L0008, Peter J. Kongsli

²⁶⁴ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 17. desember 1942

²⁶⁵ RA-PA-0761, F/Fk/Fkc/L0008, Trygve Bryhn

²⁶⁶ Dahl 2018: 57

medlem i styret. Dette kan ha gitt tyskerne informasjon om de ulike styremedlemmenes innstilling ovenfor okkupasjonsmakten, samtidig som de da hadde mulighet til å påvirke styret ved inngangen til den neste rekvireringen.

4.5 Økonomiske utfordringer

Romedal brenneri hadde som nevnt en utfordrende økonomi i perioden før krigen, og det ble ikke bedre av det feilslåtte prosjektet med potettørkeriet i 1940, hvor brenneriet tapte både kapital og ervervet seg et vesentlig lån til Statens kornforretning.²⁶⁷ Begrensningene av poteter under krigen gjorde ikke situasjonen bedre, hvor de i 1941 kunne vise til et lite overskudd i årsregnskapet på 1833,69 kroner.²⁶⁸ De økonomiske utfordringene kom igjen til uttrykk da Romedal brenneri ikke var i stand til å betale frakten for overtakelsen av kullet fra Stange brenneri i 1942, hvor lensmannen ble nødt til å overta regningen.²⁶⁹ Samtidig førte bortleien av brenneriet til tyskerne med seg en leieinntekt, som tilsynelatende var strengt nødvendig for brenneriet for å kunne fortsette driften. Sluttregnskapet fra hverken den første eller den andre bortleien har latt seg spore opp, men dersom en tar utgangspunkt i de faktorene er redegjort for, kan det regnes ut omtrent leiebeløp. Når den første perioden begynte ble som nevnt diskutert mellom brenneriet og okkupasjonsmakten, men dersom en tar utgangspunkt i 8. oktober 1942 som brenneriet hevdet, og frem til 1. mars 1943 som var avtalen, utgjør dette 143 dager. Med en leiesum på 120 kr per dag, vil den totale summen ha kommet på 17 160 kroner. Det er grunn til å tro at den andre leieperioden genererte en noe tilsvarende sum. I tillegg tjente brenneriet på blant annet salg av ved og papirsekker til tyskerne, som økte inntektene ytterligere. Samtidig må det påpekes at Statens kornforretning skulle ha en andel, som i den andre leieperioden ble fastsatt til 6500 kr.²⁷⁰

Selv om bortleien førte med seg leieinntekter for Romedal brenneri, slet de likevel med utfordrende økonomi. Styremøte fra 16. februar 1943 viser til dette, hvor brenneriet ble nødt til å ta opp kassakredittlån på 60 000 kr fra Romedal sparebank, for å etterkomme lån fra aksjonærene.²⁷¹ Romedal brenneri hadde hatt et anspent forhold til enkelte av aksjonærene siden 1938, da de valgte å tegne nye aksjer, for å skape større kapital for brenneriet.

Brenneriet sendte et brev til Brennerienes foreningen i desember 1944, hvor de beskrev seg

²⁶⁷ Alm 1985: 216

²⁶⁸ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 27. september 1941

²⁶⁹ SAH-ARK-107, E/Ea/L0003/Eb1, skrivelse fra Heeresverpflegunsdienststelle til lensmannen i Romedal

²⁷⁰ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 15. september 1940

²⁷¹ SAH-ARK-107, A/Aa/L0001/0004, styremøte 16. februar 1943

selv som et «uansvarlig selskap»,²⁷² begrunnet med aksjeutvidelsen i 1938. Det hadde også versert rykter om at brenneriet ville miste bevilgningen for spritproduksjon, hvilket gjorde at de siste med gamle aksjer ikke ville levere de inn før de fikk svar på om ryktene stemmet. Brenneriet beskrev at flertallet ikke trodde på disse ryktene, og ba Brennerienes forening om å bekrefte dette.²⁷³ Økonomien ved brenneriet må derfor kunne sies å ha vært anspent over en lengre tid, som igjen skapte problemer mellom styret og aksjonærene. Produksjonen ved brenneriet etter det andre leieforholdet stoppet opp, ettersom de ikke ble tildelt poteter til hverken spritproduksjon eller produksjon av øvrige potetbaserte matartikler. Derfor kan økonomien ved Romedal sies å ha vært anstrengt både før og under krigen, og hvor driften ikke tok seg opp igjen før i 1948, sett bort fra en svært begrenset spritproduksjon i 1945/46.²⁷⁴

Spørsmålet som reises er om Romedal brenneri hadde vært nødt til å legge ned driften under krigen, hvis det ikke hadde vært for bortleien til okkupasjonsmakten. Eksempelvis kan det vises til Tabell 2 i delkapittel 2.5, hvor Kjølsestet brenneri og Hekshus brenneri måtte stanse driften under krigen, på grunn av mangel på poteter. Som tabellen også viser, med unntak av Holmen, valgte de øvrige brenneriene å samarbeide med okkupasjonsmakten på ulike måter for å sikre en inntekt. Den pressede økonomien ved brenneriet argumenterer derfor for at dersom det ikke hadde vært for bortleien, hadde driften måtte blitt stanset ved Romedal brenneri.

4.6 Konklusjon

Analysen av Romedal brenneri viser til et økonomisk presset selskap allerede før krigens utbrudd. Romedal tok opp lån hos Statens kornforretning for å oppgradere potettørkeriet, men mottok samtidig 116 000 kroner i statlig støtte, som er konkludert med at sannsynligvis var initiert av okkupasjonsmakten. For Wehrmacht ble det dampet, fryst og lagret poteter, samt lagret rug, i løpet av de to periodene de var ved brenneriet. Selv om tyskernes tilstedeværelse og bruk av brenneriet i første runde ble beskrevet som et leieforhold, er det tegn som tyder på at det i realiteten var en rekvirering. Oppenheims *International law* med henvisning til at all rekvirering skulle betales for, er et argument for dette forholdet.²⁷⁵ Dersom en tar

²⁷² SAH-ARK-422, E/Ea/L0001/0003, skrivelse til Brennerienes forening fra Romedal brænderi, 10. desember 1944

²⁷³ SAH-ARK-422, E/Ea/L0001/0003, skrivelse til Brennerienes forening fra Romedal brænderi, 10. desember 1944

²⁷⁴ Alm 1985: 216-217

²⁷⁵ Oppenheim 1912: 186

utgangspunkt i kravet om betalt leie, er det mye som tyder på at begge tilfellene av tyskernes bruk av brenneriet var i form av rekvirering. Samtidig kan motkravene som brenneriet satte ved inngåelse av kontraktene vise til en medgjørighet og krav som på sin side kan tale for et delvis frivillig leieforhold. Likevel kan de foregående argumentene tyde på at det i begge tilfeller var en rekvirering fra tyskernes side, men hvor brenneriet som nevnt ikke så en annen mulighet enn å inngå et leieforhold, hvor de samtidig kunne innkassere en økonomisk gevinst.

Dermed er det mest plausibelt å hevde at Wehrmacht rekvirerte brenneriet både ved vintersesongen 1942/43 og vintersesongen 1943/44, men med en viss medgjørighet fra brenneriet som så en økonomisk mulighet ved rekvireringen. Det kan altså ikke sies å ha vært et svart/hvitt forhold, men gråsoner hvor begge sider var tjent med forholdet. Funnene viser derfor til at Wehrmacht indirekte bidro økonomisk til å reetablere et fungerende anlegg, for senere å benytte seg av det i rekvireringen. Selve rekvireringen viser til Wehrmachts fremgangsmåte, samtidig som de utnyttet Romedals pressede økonomi, som ikke medførte noe motstand fra brenneriets side.

Analysen viser et ideologisk delt styre ved Romedal brenneri, i likhet med Stange. Bestyrer Johan Krogstie var en del av motstandskampen ved krigens utbrudd, og ble arrestert og sendt i fangeleir av Wehrmacht i august 1943. På den andre siden har analysen vist til at det var et NS-medlem i brenneriets styre under hele okkupasjonstiden, ved Peter Kongsli frem til desember 1942, og Trygve Bryhn som kom inn i styret samtidig som Kongsli gikk ut. Skiftet sammenfaller med Wehrmachts første rekvirering av brenneriet, som viser til deres ønske om å opprettholde et NS-medlem i brenneriets styre. Ved å ha et NS-medlem i styret kunne Wehrmacht sikre seg informasjon og påvirkning, som forsterket deres posisjon og videre muligheter for bruk av brenneriet. I tillegg er lensmann Bahus' rolle som mellommann mellom brenneriet og Wehrmacht blitt trukket frem. Bahus utformet et forslag til Wehrmacht da det oppsto uenigheter om leieprisen, og betalte for frakten av kull fra Stange til Romedal, da Romedal ikke var i stand til å betale. Det fremkommer ikke av arkivmateriale noe som helst press fra Bahus mot brenneriet, som viser til en rolle som mekler mellom brenneriet og Wehrmacht.

Sett i lys av Lemmes' kollaborasjonsbegrep, viser funnene til kollaborasjon for bedriftens overlevelse. Økonomien ved brenneriet var krevende allerede fra starten av okkupasjonsårene, mye på grunn av manglende tilgang på poteter. Romedals utfordringer med å betale for

frakten av kull fra Stange i 1942 og lånet fra Romedal sparebank i 1943 er eksempler på de økonomiske problemenes tilstedeværelse gjennom okkupasjonstiden. Leieinntektene fra Wehrmachts rekvirering av brenneriet kan derfor sies å ha reddet brenneriet fra konkurs, da det er mye som tyder på at de ellers hadde måtte lagt ned driften slik som blant annet Kjølseth, Hekshus og Narum måtte. Det er derfor grunn til å plassere Romedals bortleie av brenneriet under begrepet kollaborasjon for bedriftens overlevelse, som samtidig viser til hvorfor det ikke fremkommer noen form for motstand mot Wehrmachts ønske om bruk av brenneriet, hverken i 1942 eller i 1943.

Kapittel 5: Konklusjon

Undersøkelsen har vist nye sider av brennerienes drift under krigen som har vært lite belyst tidligere. Ut fra undersøkelsen av 13 av de totalt 23 brenneriene har det blitt utarbeidet en typologi som beviser at flertallet av brenneriene samarbeidet med okkupasjonsmakten på ulike måter, og med ulik grad av frivillighet. Den tidligere litteraturen viser liten grad av kollaborasjon ved brenneriene, hvilket gjør at denne oppgaven presenterer nye sider av brennerienes bedriftshistorie. Lemmes' kollaborasjonsbegrep har vært både utdypende for hvordan Wehrmacht gikk frem for å utnytte produksjonskapasiteten ved de norske brenneriene, samt forklarende for hvorfor brenneriene valgte å inngå samarbeid med Wehrmacht.

Tabell 2 viser hvordan Løiten, Hvam, Gjendal og Romedal fryste og lagret poteter gjennom Gefrierkartoffelaktion, hvorav tyskernes tilnærming betraktes som en underliggende ordre og derav press om godtakelse. Det er også vist til en viss grad av velvilje for produksjon fra brennerienes side, da vist til brenneriene Tangen, Brumunddal, Nederkvern, Løiten, Romedal og Stange. Disse kan knyttes til begrepene økonomisk kollaborasjonisme, kollaborasjon for profitt, men også kollaborasjon for bedriftens overlevelse. Det er en viss overlapping mellom disse begrepene for de ulike brenneriene, blant annet ved Stange hvor det både kan vises til kollaborasjon for profitt og kollaborasjon for bedriftens overlevelse. Ved analysen av Stange og Romedal er det vist til økonomisk pressede tider ved brenneriene, som argumenterer for hvorfor brenneriene valgte å samarbeide, da det andre alternativet var å legge ned driften slik som blant annet Hekshus og Kjølseth. Analysen av Stange og Romedal har omfattet en undersøkelse av den ideologiske overbevisningen hos ledelsen som en mulig forklaring, hvor det er vist til en diversitet. Begge brenneriene hadde NS-medlemmer og motstandsmenn i styret, men hvor det likevel konkluderes med at den økonomiske situasjonen var den primære hovedårsaken til samarbeidet. Samtidig kan ikke NS-medlemmenes påvirkning betraktes som ubetydelig, og hvor motstandsmennene heller hadde begrenset med muligheter.

Wehrmacht brukte ulike virkemidler for å utnytte produksjonskapasiteten ved de norske brenneriene, som er gjennomgående vist til i oppgaven. Romedal brenneri ble i praksis rekvirert, gjennom tydelige forventninger om leieforhold. Rekvireringen ansees som et virkemiddel for å oppnå ønskede resultater fra tyskernes side. Et annet virkemiddel som ble brukt var tyskernes tilbud til brenneriene om å produsere på bestilling fra dem, som medførte

profitt for brenneriene. I disse tilfellene spilte tyskerne på de økonomiske anstrengte forholdene ved brenneriene, som knyttes til forsyningen av innsatsfaktorer som potet, korn, ved og kull. Brenneriene som benyttet seg av muligheten var Stange, Brumunddal, Tangen, Nederkvern og Løiten.

Hvam, Løiten, Gjendal og Romedal produserte gjennom Gefrierkartoffelaktion, som tolkes som en indirekte ordre, men hvor aksjonen ga brenneriene en økonomisk gevinst. Den indirekte ordren beskriver hvordan tyskerne brukte press som virkemiddel for å få gjennomført ordren. Det er også funnet bevis på at tyskerne brukte medlemmer i Nasjonal Samling for å utnytte brenneriers kapasitet for andre typer næringsmiddelproduksjon, ved Leif Gunnerøds produksjon av surkål ved Bilitt brenneri. Et siste virkemiddel som er nevnt i oppgaven, er hvordan tyskerne indirekte gjennom den norske staten rustet opp potettørkeriet ved Romedal brenneri, som videre tolkes som en opprustning mot den påfølgende rekvisisjonen. På denne måten økte tyskerne produksjonskapasiteten ved det brenneriet de kort tid senere rekvirerte for produksjon ved det gitte tørkeriet.

Undersøkelsen har vist at det var en rekke ulike aktører som tok del i prosessene i ulik grad. Wehrmacht sto direkte for flere av bestillingene til brenneriene, og var ved flere tilfeller underskrevet dokumenter fra personell i Wehrmacht. Wehrmacht hadde enten direkte kontakt med brenneriene, eller indirekte gjennom HVD, og Nemnda for industri og omsetningskontakt med Brennerienes forening. Kartoffelaufbringungskommando Hedmark, underliggende HVD, hadde en kort brevveksling med Romedal brenneri høsten 1942, som omhandlet lagring av poteter. I styreprotokollene fra brenneriene er Wehrmacht sammen med *tyskerne* de mest brukte benevningene. RK var indirekte en del av prosessene, ved å ha det overordnede ansvaret for ernæringsplanen, og ved å være den instansen som Vinmonopolet svarte til. Det er ikke avdekket noen direkte kontakt mellom brenneriene og RK. Statens kornforretning har tatt del i driften ved flere av brenneriene, og ga økonomisk støtte for å drive blant annet produksjon av potetmel.

Statens kornforretning var ikke en del av samarbeidet med okkupasjonsmakten, men fungerte heller som en brems da de i enkelte tilfeller hadde kontrakter med brenneriene som gjorde at brenneriene ikke kunne inngå avtaler med tyskerne. Brennerienes forening hadde en administrativ og tilsynelatende nøytral rolle, hvor de videreformidlet beskjeder og tilbud mellom brenneriene og okkupasjonsmakten. Det var også de som sendte oversikt over

brenneriene på bestilling fra Wehrmacht. Lensmannen i Romedal, Gustav Olausen Bahus, fungerte som en mellommann i samarbeidet mellom tyskerne og Romedal brenneri. Bahus var med på å utforme kontrakten, og betalte også frakten av kull fra Stange til Romedal, da Romedal ikke hadde kapital til å betale.

Tyskerne oppnådde i stor grad det de ønsket gjennom bruken av brenneriene. På bestilling fra Wehrmacht gjennomførte brenneriene produksjon av potetmel, potetvalsemel, potetsprit, havresprit, potetdamping, potetfrysing, surkål og lagring av poteter og rug. I tillegg ble det indirekte gjennom Vinmonopolet lagret sprit ved brenneriene Tangen og Stange. Tyskerne brukte altså brenneriene primært til å produsere varer som var nødvendige for ernæringsplanen, men utnyttet også skadede produkter som havre og poteter til å produsere sprit. Ved Romedal brenneri rekvirerte de i praksis hele fabrikk, hvor de også brukte enkelte rom til innkvartering av tyskere. Fra tysk side kan resultatene sees som positive, med gjennomførte produksjoner og utnyttelse av produksjonskapasitet.

Fra brennerienes side, var resultatene mer varierte. For Holmen brenneri medførte beslagleggelser av øl og potetmel rene tap. Dersom en ser bort fra Holmen, og brenneriene som stanset driften, medførte produksjonen for tyskerne hos de øvrige brenneriene økonomisk gevinst i ulik grad. Analysen av Stange og Romedal viser til eksempler på den økonomiske profitten. Romedals økonomi var anstrengt gjennom hele okkupasjonstiden, hvor produksjonen for tyskerne bidro til at de ikke måtte legge ned driften. Stange hadde i likhet med Romedal økonomiske problemer, men skiller mellom før, under og etter produksjonen. Stange oppnådde betydelig profitt fra produksjonene, og tjente derav godt på samarbeidet. For brennerienes del viser resultatene av produksjonene til økonomisk gevinst for de fleste.

Undersøkelsen har vist hvordan forsyningspolitikken under okkupasjonstiden hadde konsekvenser for norske bedrifter, ved å begrense tilgangen på ressurser og derav deres produksjonsmuligheter. Samtidig underbygger kildene om forsyningspolitikken utfordringer, hvor blant annet brevet fra dr. Blankenagel forteller om utvidede arealer og utfordringene med å dekke behovet. Undersøkelsen har vært utfyllende om Wehrmachts bruk av det norske næringslivet for å oppnå ønskede resultater, med ulike fremgangsmåter og utnyttelse av kapasitet. Det er fremlagt ny kunnskap om brenneriene under krigen, som fremhever viktigheter av kritisk perspektiv på bedriftshistorie.

For videre forskning flere spørsmål som kan undersøkes med utgangspunkt i funnene i oppgaven. Det ville vært interessant å undersøke hva Wehrmacht sitt arkiv sier om samarbeidet med de norske brenneriene. Herunder ville omfanget av omtalelsene og om de eventuelt avviker fra brennerienes arkiv, kunne belyse et annet perspektiv av fortellingen. NOPO's rolle i forsyningspolitikken og deres kontakt med okkupasjonsmakten er et annet spørsmål som ville vært spennende å undersøke, hvor dette kan gi et blikk på en bransjeorganisasjons rolle i forbindelse med forsyning og kollaborasjon. HVD er nevnt ved flere anledninger i oppgaven, og hadde en viktig rolle i forsyningen av poteter og potetbaserte produkter. Herav kan det bygges videre på en undersøkelse av HVD's rolle i forsyningspolitikken, ansvarsområde og posisjon i den tyske organisasjonen.

Selv om ikke alle 23 brenneriene lot seg undersøke på grunn av manglende arkivmateriale, har 13 av dem gitt grunnlag for å utforme typologien og påvise fellestrekk. Wehrmachts fremgangsmåte for å utnytte produksjonskapasiteten ved de norske brenneriene var ut fra typologien hovedsakelig todelt. På den ene siden var produksjonen ved brenneriene kraftig redusert på grunn av mangelen på poteter til spritproduksjon, hvor Wehrmacht utnyttet den økonomiske situasjonen, og tilbydde brenneriene ulik produksjon mot betaling. På den andre siden viser Gefrierkartoffelaktion til indirekte ordre og derav press fra Wehrmacht, som brenneriene måtte innfinne seg etter. Det er samtidig vist til at Wehrmacht ikke møtte nevneverdig motstand mot Gefrierkartoffelaktion, som kan knyttes til muligheten for profit. Det er også vist til tyskernes rekvirering av Romedal brenneri, som kan betraktes som den mest offensive taktikken, men hvor det ikke er funnet noen annen rekvirering enn ved Romedal. Ut fra funnene i undersøkelsen kan det konkluderes med at Wehrmacht utnyttet de norske brenneriene ved å spille på de økonomiske forholdene, med ulike grader av press, og ved å gå så langt som å rekvirere Romedal brenneri.

Arkivkilder

Opplandsarkivet, Mjøsmuseet (OAMM):

E-A-00109 – Holmen Brenneri/Norske Potetindustrier.

T-A-00001 – Bilitt Brenneri.

T-A.00010 – Kjølseth Brenneri.

T-A-00315 – Hekshus Brenneri.

Riksarkivet (RA):

PA-0761 – Nasjonal Samling (NS) Riksøkonomiavdelingen.

PA-0951 – Korff, Hans Clausen, F – Diverse manuskripter av Korff, L0002 – Manuskripter, 0001 – Hans Clausen Korff: Norwegens Wirtschaft im Mahlstrom der Okkupation, Teil I (kopi, 186 s.).

RAFA-2174 – Tyske arkiver, Reichskommissariat, E – Sakarkiv, Ec – Hauptabteilung volkwirtschaft (HAVO), Ecf – Abteilung Ernährung und Landwirtschaft, L0043 – Korrespondanse, forordninger og sirkulærer, 0015 – Omslag: «Ernährungslage Norwegens» av Dr. Blankenagel, 30 sider.

Statsarkivet på Hamar (SAH):

ARK-104 – Atlungstad Brænderi.

ARK-107 – Romedal Brænderi.

ARK-141 – Strand Brænderi A/S.

ARK-422 – A/L Norske potetindustrier (NOPO).

EDIR-001 – Erstatningsdirektoratet, fylkesrepresentanten i Hedmark, F – Registerkort, Fa – Registerkort for medlemmer i Nasjonal Samling (N.S.).

Trykte kilder

A/S Vinmonopolet (1940). *Beretning om A/S Vinmonopolets virksomhet i året 1939, selskapets 17de driftsår*. Marius Stamnes Boktrykkeri.

A/S Vinmonopolet (1941). *Beretning om A/S Vinmonopolets virksomhet i året 1940, selskapets 18de driftsår*. Marius Stamnes Boktrykkeri.

A/S Vinmonopolet (1942). *Beretning om A/S Vinmonopolets virksomhet i året 1941*. Marius Stamnes Boktrykkeri.

A/S Vinmonopolet (1943). *Beretning om A/S Vinmonopolets virksomhet i året 1942*. Marius Stamnes Boktrykkeri.

A/S Vinmonopolet (1944). *Beretning om A/S Vinmonopolets virksomhet i året 1943*. Marius Stamnes Boktrykkeri.

A/S Vinmonopolet (1945). *Beretning om A/S Vinmonopolets virksomhet i året 1944*. Marius Stamnes Boktrykkeri.

A/S Vinmonopolet (1946). *Beretning om A/S Vinmonopolets virksomhet i året 1945*. Marius Stamnes Boktrykkeri.

Hamar Stiftstidende (1949, 12. januar). Oberstløytnant P. Gaustad. *Hamar Stiftstidende*, s. 3.

Meld. St. 37 (1945-1946). *Forsyningsdepartementets virksomhet i Norge under okkupasjonen*. Forsynings- og gjenreisningsdepartementet.

Sekundærkilder

- Aktieselskapet Vinmonopolet (1947). *Aktieselskapet Vinmonopolet: 1922-1947*. Marius Stamnes Boktrykkeri.
- Alm, J. M. (1985). *Den norske dram*. Schibsted.
- Andresen, Ø. W. (2020). *Lyktes Nasjonal Samlings kommuneprojekt?: Nasjonal Samling, tysk okkupasjonsmakt og norske nazifiserte institusjoners nyordning av kommunal forvaltning i Hamar, Fredrikstad og Tromsø 1940 – 1945*. [Doktorgradsavhandling]. UiT Norges arktiske universitet.
- Bakke, J., Bjørnstad, O. J. & Haug, T. A. (Red.). (1965). *Minneskriftet 1940-1965: Hans majestets kongens garde*. Aprilgardistene 1940.
- Buchheim, C. & Scherner, J. (2006). The Role of Private Property in the Nazi Economy: The Case of Industry. *The Journal of Economic History*. 2006(66), 390-416.
<https://doi.org/10.1017/S0022050706000167>
- Dahl, H. F. (2018). *En kort historie om rettsoppgjøret etter krigen*. Pax Forlag.
- Didriksen, J. (1987). *Industrien under hakekorset*. Universitetsforlaget.
- Digitalmuseum (2023, 8. november). *Rektifikasjonsanlegget på Hamar*. Digitalmuseum.
<https://digitalmuseum.no/021017779104/rektifikasjonsanlegget-pa-storhamar-ekspedisjonen-maler-for-utlevering>
- Ellingsen, D. (1993). *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret*. Gyldendal.
- Emberland, T & Kott, M. (2012). *Himmlers Norge: Nordmenn i det storgemanske prosjekt*. Aschehoug.
- Espeli, H. (2010). Det økonomiske forholdet mellom Tyskland og Norge 1940-45. I H. F. Dahl, H. Kirchhoff, J. Lund & L-E. Vaale (Red.), *Danske tilstander Norske tilstander: Forskjeller og likheter under tysk okkupasjon 1940-45* (s. 135-168). Forlaget Press AS.
- Espeli, H. (2016). Incentive Structures and State Regulations of the Norwegian Economy. I H. O. Frøland, M. Ingulstad & J. Scherner (Red.), *Industrial Collaboration in Nazi-Occupied Europe: Norway in Context* (s. 245-272). Palgrave Macmillan.
- Fritsche, M. (2022). Correct German Conduct?: German Requisition Practices and their Impact on Norwegian Society during World War II. *Journal of Modern European History*, 20(2), 199-217. DOI: 10.1177/16118944221095621
- Frøland, H. O., Ingulstad, M. & Scherner, J. (2016). Perfecting the Art of Stealing: Nazi Exploitation and Industrial Collaboration in Occupied Western Europe. I H. O.

- Frøland, M. Ingulstad & J. Scherner (Red.), *Industrial Collaboration in Nazi-Occupied Europe: Norway in Context* (s. 1-34). Palgrave Macmillan.
- Grimnes, O. K. (1999). Kollaborasjon og oppgjør. I S. U. Larsen (Red.), *I krigens kjølvann: Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid* (s. 47-58). Universitetsforlaget.
- Grue, P. H. (2020, 30. juli). *Rektifikasjonsanlegget på Hamar 1931-2008*. DigitalMuseum. <https://digitaltmuseum.no/021188731015/rektifikasjonsanlegget-pa-hamar-1931-2008>
- Grue, P. H. (2021). *Atlungstad brenner vi for: Atlungstad brenneri gjennom 165 år*. Atlungstad Brenneri.
- Haare, H. (2007). Clearing and settlement at Norge Bank – a historical review. *Economic Bulletin*, 78(4), 146-153.
- Hagen, T. V. H. (u.å.). *Aktion Polarkreis*. Hentet 15. mars 2024 fra <https://www.fanger.no/stories/aktion-polarkreis>
- Hallenstvedt, A., Trollvik, J., Kjærstad, I. & Thoresen, O. (Red.). (1983). *Norske Organisasjoner* (4. utg.). Tanum-Norli.
- Hamran, O. & Myrvang, C. (1998). *Fiin gammel: Vinmonopolet 75 år*. Tano Aschehoug.
- Haugstøl, H. (1954). *Holmen brænderi gjennom 100 år: trekk fra den gamle brenneribedrifts historie*. Mariendals boktrykkeri.
- Hjeltnes, G. (1986). Bind 5: Hverdagsliv. I M. Skodvin, *Norge i Krig: Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*. Aschehoug.
- Hoffmann, S. (1968). Collaborationism in France during World War II. *The Journal of Modern History*, 40(3), 375-395.
- Hoffmann, J. & Ryssdal, R. (1943). *Prisregulering og Rasjonering*. Advokat Egil Hovland.
- Knopp, G. (2010). Forord. I M. Sporn (Red.), *Wehrmacht: Historien om Hitlers hær* (s. 7-13). Forlaget Historie og Kultur AS.
- Korsnes, K & Dybvig, O. (2018). *Wehrmacht i Norge: Antall tysk personell fra april 1940 til mai 1945*. (Septentrio Reports, 4). <https://doi.org/10.7557/7.4575>
- Kunnskapsdepartementet. (2019). *Læreplan i historie fellesfag (HIS01-03)*. Fastsett som forskrift. Læreplanverket for Kunnskapsløftet 2020. <https://www.udir.no/lk20/his01-03>
- Lemmes, F. (2008). Collaboration in wartime France, 1940–1944. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 15(2), 157-177.
- Lie, E. (2006). Den kritiske bedriftshistorien. I F. Engelstad, E. Lange, H. Pharo & E. Rudeng (Red.), *Demokratisk konservatisme: Frihet. Fremskritt. Fred.* (s. 324-347). Pax Forlag.

- Lillevold, E. (1955). *Løiten Brænderi: 1855-1955*. Hamar Stiftstidendes Trykkeri A/S.
- Lindeman, G. (1972). *Trekk av A.S. Vinmonopolets historie 1922-1972*. Fabritius forlag.
- Lund, J. (2005). *Hitlers spisekammer: Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*. Gyldendal.
- Lund, E. (2020). *Historiedidaktikk: En håndbok for studenter og lærere* (6. utg.). Universitetsforlaget.
- Lunde, J. V. (1998). *Hjemmefronten på Hedmark og i Østerdalen: Motstand og ikke-motstand 1940-1942 (Bind 1)*. Jon Vegard Lunde pressetjeneste.
- Merok, E. (2015). *Akevittens vugge? Atlungstad brænderi og mjosregionens brenneritradisjoner* (ØF-rapport 14/2015). Østlandsforskning.
<https://www.ostforsk.no/publikasjoner/akevittens-vugge-atlungstad-braenderi-og-mjosregionens-brenneritradisjoner/>
- Milward, A. S. (1972). *The Fascist Economy in Norway*. Oxford at the Clarendon Press.
- Morthoff, B. & Løland, J. S. (1979). *Romedalboka: Garder og slekter*. (Bind 3). Elverum Trykk.
- Møller, A. (2013). *Pottiter og kønn: Strand brænderi og unikorn gjennom 170 år*. Kom forlag.
- Norsk digitalt fangearkiv 1940-1945 (u.å.). *Johan Krogstie*. Hentet 15. mars 2024 fra <https://www.fanger.no/persons/27325>
- Nøkleby, B. (2016). *Hitlers Norge: Okkupasjonsmakten 1940-1945*. Cappelen Damm.
- Ottesen, K. (1995). *Nordmenn i fangenskap 1940-1945: Alfabetisk register med innledning av Kristian Ottesen*. Universitetsforlaget.
- Oppenheim, L. (1912). *International Law: A Treatise, Vol 2: War and Neutrality* (2. Utg.). Gutenberg Project. <http://www.gutenberg.org/files/41047/41047-h/41047-h.htm> (åpnet 19. februar 2024).
- Paulsen, H. (1971). Tysk økonomisk politikk i Norge 1940 – 45. *Kontrast*, nr. 1&2, 39-47.
- Prisdirektoratet (1942). *Prisbestemmelse for jordbruksvarer*. Grøndahl & søn.
- Rustad, N. (1946). *Bilit brænderi gjennom 100 år: 1846-1946*. Bilit brænderi.
- Schei, A. & Tvedt, K. (1941). *Bestemmelser om Rasjonering og Forsyning*. Johan Grundt Tanum.
- Simonsen, K. B. (2016). *Nazifisering, kollaborasjon, motstand: En analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet)*. 25. september 1940 – 8. mai 1945 [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.

- Solberg, F. J., Svendsen, T. O., Zickfeldt, E., & Ree, I. (Red.). (2014). *Liste nr. 1 : over mistenkte for grovere arter av landssvik*. Vega forlag.
- Stang, C. (2000). *Det de brant for*. Hedmark frøforretning og brenneri A/S.
- Store norske leksikon (2019, 7. mai). *Sulfittlut*. <https://snl.no/sulfittlut>
- Store norske leksikon (2021, 26. juli). *Sulfittsprit*. <https://snl.no/sulfittsprit>
- Storeide, A. H. (2014). *Norske krigsprofitører: Nazi-Tysklands velvillige medløpere*. Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Svensson, H. (1981). *Vin og brennevin*. Cappelens forlag.
- Statistisk sentralbyrå (u.å.). *Befolkningen – hvor mange bor det i Norge?* Hentet 26. april 2024 fra <https://www.ssb.no/befolkning/faktaside/befolkningen>
- Tollersrud, K. (1958). *Narum brænderi gjennom 100 år: 1857-1957*. Samholds trykkeri.
- Vold, O. (1995). *Felttoget 1940: Avdelingenes påkjenninger og tap*. Rikstrygdeverket.

